بەشی چـــوارەم

* هەرێمی جزیرە و کلکـــــە نەوتینەی خێڵە عەرەبەکان
* بۆچی سوپای ئیسلام رویکردە هەرێمی جزیـــرە
* رزگارکردنی هەموو شارە کوردییەکان بە ئاشتی
* شاری رقــــــــە
* شاری رەهـــا و حــەڕان
* شاری رەئس عیون
* شاری قرقیسیا
* شاری نوسێبین
* ئە نجامی رووداوەکان
* بارودۆخی شام دوای رووداوەکانی جزیرە
* خولی دەرچوونی ئەفسەر و فەرماندەی سەربازی
* حاکمی شاری رەی پێشوازی لە یەزدگورد دەکات

هـەرێمی جزیرە

کوردستانی گەورە لە پێش ئیسلامدا کرابوو بە سێ بەشەوە:

1- هەرێمی چیـــــا

2- هەرێمی شارەزور

3- هەرێمی جزیرە

هەرێمی جزیرە کەوتبوە باکوری رۆژئاوای کوردستانەوە، دییار (خزر) و دییاری (رەبیعە) و، دییاری (ئیاد) و، دییار بکر و، (بەنی تەغلوب) و شارەکانی ئورفە و نوسێبین و رەها و رقە و ماردین و ئامێدی و میافارقین و رەئس عیون و جزیرەی (ئیبن عومەر)ی دەگرتەوە.[106]

ئەم ناوچەیە بۆیە پێیان دەگوت (هەرێمی جزیرە)، چونکە دەکەوێتە نێوان سەرەتای دەستپێکردنیهەردوو رووباری دجلە و فوراتەوە[107] . ئەم ناوچەیە ئەمرۆ بە جزیرەی (ئیبن عومەر) و جزیرەی (بۆتان) ناودارە، هەوای پاك و ژیان و گوزەرانی خۆش و پر خێراتە، شارو قەڵاو شورای زۆری تێدایە، ناوچەیەکی شاخاوی و چرە، کەشتیەکەی نوح لە سەر شاخی (جودی) لەم هەرێمەدا نیشتۆتەوە، لەبەرئەوە ناوچەکە بوەتە (لانکی دووەمی مرۆڤایەتی) واتە قوناغی دووەمی ژیانی سەر زەوی دوای تۆفان، لێرە وە دەستی پێ کردوە و بە هەموو جیهاندا بڵاوەیان کردووە.[108]

مێژوونووسان دەڵێن: حەوت هەزار ساڵ پێش زایین، یەکەم جموجوڵی ژیان و چاندنی گەنم و، ئاسەواری کێڵان و هارین لەم ناوچەیەدا هەبوە.[109]

لە سەرەتای ئیسلامەوە، کە هێشتا سنوری ئیسلامەتی لە شاری مەککە و مەدینە تێنەپەری بوو، خەڵکی ئەم ناوچەیە کە لە زووەوە چاوەروانی هاتنی پێغەمبەری چاوەروان کراویان دەکرد، هەر کە هەواڵی دەرکەوتنیان پێ گەیشت، دەم ودەست وەفدێکی دوانزە کەسی پێك دەهێنن و بە نهێنی و بە ناوی بازرگانیەوە دەینێرن بۆ مەدینە، بۆ زانینی هەواڵ و، ناسینی پێغەمبەر و، راگەیاندنی پشتگیری خۆیان بۆ ئاینە نوێیەکە، ئەو وەفدە ناونرا (بازرگانانی هۆزی باجن)، بەم نمونەیەدا دەردەکەوێت کە کورد پێش هاتنی سوپای ئیسلام بۆ کوردستان، بەپێی خۆیان چوون و ئیسلام بونی خۆیان راگەیاندوە، کە هێشتا ئیسلامەتی لە سنوری تەسکی مەککە و مدینە و نیوە دورگەی عەرەب تێنەپەری بوو.[110]

ئەمین زەکی ئەمە دەسەلمێنێ و دەڵێ: (گەلی کورد وەکو مێژوونوسانی بروا پێ کراو دەڵێن، لە شانزەهەمین ساڵی هجرەتدا لە دوای فەتحی (حلوان و تکریت) لەگەڵ سوپای ئیسلامدا پەیوەندیان کردوە، بەڵام پێویستە بزانین کە لە پێش ئەم مێژوەش دا، هەندێ تەماس و ئهتدای تری کورد بوە، کە (روح المعاني ئالوسی) و(الاصابة في تميز الصحابەی ئیبن حجر) باسیان کردوە.[111] هەرێمی جزیرە کوردنشینە و وڵاتی کۆنی کوردە، بەڵام چەند خێڵێکی عەرەبیش، لەگەڵ کوردەکان دا دەژین، کە لە نیوە دورگەی عەرەب و شامەوە کۆچیان کردوە، هۆی کۆچ

---

[106] . معجم البلدان، یاقوت الحموي. ج2 ص138.

[107] . العقد الفريد، ابن عبد ربە. ج7 ص243.

[108] . ئاینی کورد، حسن محمود حمە کریم. ل7. 1997.

[109] . گۆڤاری (هەزارمێرد). ژ/3. ل188. سلێمانی 1998.

[110] . کابانی کوردی، حسن محمود حمە کریم. ل10 0 بازرگانانی هۆزی باجن

[111] . کوردو کوردستان، محمد امین زکی. ل123. مهاباد، چاپخانەی سیدیان.

کردنەکەیان رون نیە وەك خێڵی (ربیعه) و (ئیاد) و (بکر) و (بني تغلب). ئەم عەرەبانە چونکە خاکی خۆیان نەبوو بۆ پشتگیری لە خۆیان و، مانەویان بە گوێرەی رۆژگار، دەیانداية پاڵ (فارس) یان (رۆم).

ئەم عەرەبانە پێشتر لەگەڵ فارس بوون و، بە یارمەتی ئەوان دەژیان، بەڵام دوای گیرانی (مەدائن) پایتەختی فارس، لەلایەن سوپای ئیسلامەوە و، دوورکەوتنەوەی فارس لە سنووری ئەمان، دایانە پاڵ ڕۆم و سەربازیان دەدایە سوپای ڕۆم وەك کرێ گرتە.

(کارل بروکلمان) دەڵێ: (خەڵکی ئەسڵی جزیرە کە کوردن سەرشۆڕو چەوساوەبوون لەلایەن کەنیسەی ئەرسوزۆکس کە بە زۆر لەو ناوچەیەدا بڵاویان بە ئاینەکەیان کردبوو، دەیانوسیت یەك سروشت بۆ مەسیح دابنێن.)[112]

(ئەمین زەکی) بۆ هاتنی ئاینی عیسەوی بۆ کوردستان دەڵێ: ئاینی عیسەوی ساڵی (33)زاینی هاتە ئەرمەنستان بەڵام ڕەغبەتی نەبوو، هەتا سەرەتای سەدەی چوارەمی زاینی، کە بە یارمەتی و زۆری حکومەتی رۆما، لە سوریەوە گاورێتی هێنرایە ئەرمینیە و کوردستان، قراڵی ئەرمەنیە قبوڵی کرد، بەڵام کوردەکانی کوردستان گوێ یان نەدایە، لەسەر ئاینی زەردەشتی مانەوە، هەوڵ و هاندانی قەشەکان کاری لێ نەکردن.)[113]

بەڵام مامۆستا ئەمین زەکی بۆ هاتنی ئیسلام بۆ کوردستان دەڵێ: (هەر لە دەرکەوتنی ئیسلامەتیدا و هەر لە یەکەم پەیوەندی لەگەڵ ئیسلامەکاندا کوردەکان، تێفکرین و دیان، ئەم ئاینە نوێیە بە تەواوی موافقی تەبع و وجدانیانە، لەبەر ئەوە وەکو (سور مارك سایکس) دەڵێ: بەئاسانی و بەرەبەرە قبوڵیان کرد بە شێوەیەك کە (بەربەر)ە کانی ئەفریقا و (تورك)ە کانی تورکستان بەو جۆرە بەدڵ و شەوق قبوڵیان نەکرد....[114]

بۆچی ســوپـای ئیسلام رووی کردە هەرێمی جزیرە؟

بنکەی سەربازگەی عێراق بە سەرکردایەتی (سەعد)، جلولاو خانەقین و حەلوانیان رزگار کرد لە چنگی فارس.

بنکەی سەربازی شام بەسەرکردایەتی (ئەبو عوبەیدە) زۆربەی فەلەستین لوبنان و سوریەیان رزگار کرد لە چنگی رۆم و کەوتنە رێ بەرەو شاری (حومس). کە(هەرقل) ئەو هەواڵەی زانی، شاری (حومس) یان چۆڵ کردو کشانەوە بۆ شاری (ئەنتاکیە)، پاشان چوو بۆ شاری (ڕەها) لە جزیرە، بۆ هاندانی هۆزە عەرەبەکانی ناو عێراق بۆ جەنگ و کۆکردنەوەیان بۆ چونە سەر (حومس) و گێڕانەوەی ئەو شارە لە چنگی موسوڵمانان.

ئێستە هێزی (رۆم)[115] لە سوریە و شام نەماوە. هەموویان بەرەو ژوور هەڵهاتوون. جگە کەمێك لە خێڵە عەرەبەکان، هەموو شام بە حوکمی موسوڵمانان رازی بوون، هەندێ لە خێڵە عەرەبەکانی جزیرە لەناو عێراقەوە،

---

112. تأریخ الشعوب الاسلامیة، کارل بروکلمان، ص98، الطبعة السابعة، بیروت 1977.

113. کوردو کوردستان، محمد امین زکی. ج3،2،1. ل122. مهابات.

114. هەمان سەرچاوە، ل123.

115. حکومەتی رۆم: دووەم ئیمپراتۆریەتی گەورەی سەر زەوی بوو کە فارس و رۆم زەویان لە نێوان خۆیاندا بەش کردبوو. پایتەختی رۆم شاری (رومیە) بوو، کە دەسەڵاتی بە سەر هەموو ئەوروپا و بە شێك لە ئاسیا و باکوری ئەفریقا دا دەڕۆیشت. بەو فراوانیە مایەوە هەتا سەردەمی قەیسەر (تیود قیوس). ئەم پاشایە لە ساڵی 395 ی زایینی دا بیری کردەوە کە ئەم حکومەتە فراوانە ناڕوات بەڕێوە، وای بە چاك زانی لە نێوان دوو کوڕەکەی دا بیکات بە دوو بەشەوە، بەشی ئەوروپا کە پایتەختی (رومیە) بوو دای بە کوڕە بچووکەکەی. بەشی رۆژهەڵات و خواروو کە بەشی ئاسیاو باکوری ئەفریقا و ئەوروپای رۆژهەڵات بوو دای بە کوڕە گەورەکەی کە ناوی (رقادیوس) بوو، وە شاری (قسطنطینیة)ی بۆ کردە پایتەخت، ئەم پاشایە هەتا ساڵی (408)ی زاینی حوکمی کرد. ئەم دوو کەرت کردنە لە بەرژەوەندی ئەو ئیسلامە بوو کە (250) ساڵی تر دێت و رۆم دەبێتە رێگر لە بەردەم بڵاوبوونەوەی ئیسلامدا. پاشا دوای پاشا هاتن، هەتا سەرەهاتەسەر (هەرقل) کە ئەمڕۆ دەیەوێت بە یارمەتی عەرەبەکانی هەرێمی جزیرە (حومس) بگرێتەوە لە شام.

نامەیان بۆ پاشای ڕۆم نووسی، داوایان لێ کردن خۆیان کۆ بکەنەوە و، بگەڕێنەوە بۆ دوژمنایەتی موسوڵمانان، بەتایبەتی هۆزی (بەنی تەغلوب) کە لە ساڵی (13) ی کۆچییەوە بەردەوام فارس و ڕۆم هانی دەدان لە دژی ئیسلام. ئەم عەرەبانە پێشتر لەگەڵ فارس بوون، بەڵام دوای گیرانی (مەدائن) پایتەختی فارس لە لایەن سوپای ئیسلامەوە و دورکەوتنەوەی سوپای فارس، چونە پاڵ ڕۆمەکان.!

ئەم خێڵە عەرەبانە زۆر دەجوڵێن، بەڵام لە هیچ مێژویەکدا نابینی، کوردەکانی ئەم هەرێمە ڕێکەوتنێك لەگەڵ فارس و ڕۆم مۆر بکەن و دژایەتی سوپای ئیسلام بکەن.[116]

خێڵ و هۆزە عەرەبەکانی جزیرە، نامەیان نووسی بۆ هەرقل و ئامادەیی خۆیان دەربڕی بۆ دوژمنایەتی ئیسلام، بەردەوام نامەیان دەگۆڕیەوە و دڵسۆزی خۆیان ڕادەگەیاند بۆ ڕۆم. کارێکی وایان کرد کە هەرقل ڕای بگۆڕێ و نیەت بهێنێ و هەوڵ بدات کە جارێکی تر بگەڕێتەوە بۆ شام. دەنا دەستی لە شام شۆرد بوو. هەرقل چووە سەر ئەقڵی ئەوان، نامەی نووسی بۆ خێڵە عێراقی و شامیەکان و هانی دان، یارمەتی و پارەی بۆ ناردن، بۆی نووسین کە کەشتیە دەریاییەکانی سەلامەتن، سوپای بێشوماری ئامادەیە کە سواری دەریا ببن و لە وشکانیەکانی سوریا دابەزن. بۆی نووسین کە لەسەر خێڵە عەرەبەکان پێویستە خۆیان ئامادە بکەن و بگەنە شاری حومس. خێڵە عەرەبەکانی جزیرەش بە تەنها ئامادەیی خۆیان دەربڕی و وەڵامی هەرقلیان دایەوە کە (هەر هەمووومان لە ماڵەکانمانەوە ئامادەین و لە جوڵەداین بەرەوحومس بە هێزێکەوە کە 30 هەزار کەس دەبین) پاشان هەرقل نامەو نوێنەری نهێنی نارد بۆ خەڵکی سوریە و هانی دان پەیمان لەگەڵ موسوڵمانەکان بشکێنن و ڕاپەڕن لە دژی موسوڵمانەکان. نامەی نهێنی گەیشتە (حومس)، کە (هەرقل) بەڕێوەیە بەرەو لاتان و نیازیەتی حومس و سوریە پاك بکاتەوە لە سوپای ئیسلام.![117]

شارەکانی(ئەنتاکیە) و (حەڵەب) و (قلنسرین) وەڵامی نامەکەی هەرقلیان دایەوە و لای خۆیانەوە پەیمان شکێنیان کرد، بەڵام خەڵکی (حومس) وەڵامیان نەدایەوە و پەیمانیان لەگەڵ موسوڵمانەکان نەشکاند، بڕوایان بەو جموجۆڵە و سەرکەوتنی ڕۆم نەبوو، بە ئاشکرا لە نامەکەدا بۆ هەرقلیان نووسی (ئێمە حوکمی ڕۆممان ناوێ و ڕازین بە حوکمی ئیسلام.) (لیوا شاکر) دەڵێت: (زۆربەی خەڵکی شام داواکەی هەرقلیان ڕەت کردەوە، تەنانەت کەمێك لەو سێ شارەی کە ناومان بردن، پەیمانیان شکاند. هەر زوو پەشیمان بوونەوە).

هەواڵ گەیشتە (سەعد کوڕی ئەبی وقاس) سەرکردەی بنکەی سەربازی عێراق و ئەمیری کوفە. کە سوپایەکی زۆری ڕۆم لە سوارەو پیادە لە (هەرێمی جزیرە) کۆبونەتەوە و چەك و جبەخانەیەکی زۆریان پێیە. (سەعد) نامەی بۆ (خەلیفە عومەر) نووسی و هەموو شتی تیا باس کرد، لەوانە: (ئەگەر جزیرە نەگیرێ، وڵاتی شام هەر لە خەتەر دا دەبێ، مادام جزیرەمان بە دەستەوە نیە، وڵاتی شام ئارام نابێت و هیچمان بۆ ناکرێت، ڕۆمەکان شەڕی (هیت و تکریت و موسڵ) یان بە عەرەبەکانی جزیرە کرد.)[118]

هەمان هەواڵ گەیشتە (ئەبو عوبەیدە کوڕی جەراح) سەرکردەی سوپا و ئەمیری شام کە سوپایەکی زۆری (ڕۆم) لە جزیرە کۆبونەتەوە، دەیانەوێت هێرش بکەنە سەر شاری (حومس) و لە موسوڵمانەکانی بسێننەوە، ئەبو عوبەیدەش لای خۆیەوە نامەی بۆ خەلیفە (عومەر) نووسی!

عومەر لە شاری (مەدینە) وە هەردوو نامەکەی هەڵسەنگاند و بۆ موسوڵمانەکانی خوێندەوە. لە بیری ئەوە دابوو نەخشەیەك دابڕێژێ، بۆ ئەو مەبەستە چەند دانیشتن و ڕاگۆڕینەوەیەکی کرد.

---

[116]. بڕوانە القرآن الكريم – سورة (التوبة) – الاية (97)

[117]. يرموك وتحرير ديار الشام، اللواء الركن المتقاعد شاكر محمود راضي، ص182 بغداد 1986.

[118]. كتاب الفتوح، ابن اعثم الكوفي. ج1 ص325. دار الندوة. بيروت 1926

ڕۆمەکان نیەتیان هێنابوو، کە خاکی شام بگێڕنەوە، بە چەند قۆناغێك، قۆناغی یەکەم شاری (حومس) بوو، بەڵام ڕۆم هیچ هێزێکی لە بەرەی پێشەوەی جەنگی حومس نەبوو، چەند هێزێکی کەمی لە نزیك شارەکانی (قلنسرین و حەڵەب و ئەنتاکیە) هەبوو بەشی پارێزگاری ئەو شارانەشی نەدەکرد، هیچ هێزێکی ئامادە و لێدەر (قوة ضاربة)ی نەبوو، لەبەرئەوە کاتێکی زۆری دەویست هەتا سوپایەکی باش کۆبکاتەوە.

عومەر پێشەکی نامەیەکی خۆ ئامادە کردنی بەم جۆرە بۆ (سەعد) نووسی لە(کوفە):

(بۆ سەعد لەلایەن خۆتەوە هێزێك بنێرە بۆ جزیرە و یەکێك لەم سیانە بکە بە فەرماندەیان. خالید کوڕی عرفتە، یان هاشم کوڕی عوتبە، یان عیاز کوری غەنەم.)[119]

بارودۆخ لە ئەردەن و فەلەستین زۆر باش بوو، دەتوانرا هێزێکی ئحتیاتی لێوە بهێنرێ بۆ ناوچەی (حومس). بارودۆخی عێراقیش زۆر باش بوو، تازە بە تازە سەرکەوتنی گەورەیان بە دەست هێنا بوو لە (حەلوان و جەلەولا)، دەیان توانی یارمەتی بنێرن بۆ شام، هیچ نەبێت خێڵە عەرەبەکانی جزیرە لە کۆڵ شام بکەنەوە، بەرەی جەنگی عێراق بڕیاری‌دا چەند خۆدەرخستنێکی سەربازی، بەرەو باکور بکات هەتا عەرەبە خێڵەکیەکانی جزیرە بترسێنێ و بیان وەستێنێ و نەجوڵێن بەرەو سوریە. پەیوەندی کرا لەگەڵ سوپای شام، بۆ تەنسیق کردن و ڕێکخستنی جموجۆڵەکان، هەر بۆ ئەو مەبەستە هەردوولایان نامەیان بۆ خەلیفە نووسی، ئەویش ڕەزامەندی لەسەر بوو، کاتیش ئەوەی دەخواست.بەرەی جەنگی عێراق، جگە نەخشەو نامەکەی عومەر سێ ڕەتڵی تریشی ئامادە کرد، لە ناوچەی جۆراوجۆرەوە و، بەرەو شوێنی جیاواز، بۆ جزیرە و سنوری سوریا ناردنی کە تەنها هەر بۆ خۆنیشان دان و سەرلێشێوان بوون کە ئەمانەن:

1- عەبدوڵلا کوڕی موعتەم....... لە موسڵەوە بکەونە ڕێ.

2- عەمرو کوڕی مالك.......... لە کوفەوە بەرەو باکور بۆ قرقیسیا.

3- وەلید کوڕی عوقبە.......... بەرەو جزیرە بڕوات.

وا ڕێك خرابوون، کە هەرسێکیان بە شێوەیەکی سێ گۆشە بڕۆن، دوو ڕەتڵ لە پێشەوە، ڕەتڵی سێهەم لە پشتیانەوە، بە ناوەڕاستیاندا، وەکو ئیحتیات.

هەواڵی ئەم سوپایە گەیشتە جزیرە. عەرەبەکانی ئەو ناوە نەیان وێرا بجوڵێن و بەرەو سوریە بکەونەڕێ هەتا بزانن ڕوی ئەو سێ سوپایە لە کوێیە.؟

ئەم جموجۆڵە و نامانەی عومەر، هەر بۆ ترساندنی عەرەبەکانی جزیرە بوو، هەتا بیان وەستێنێ و، هێرش نەکەنە سەر (حومس)، هەتا لە نیازی تەواوی هەرقل تێ بگا، ئەوسا بڕیار بدات. ئەوەی تا ئێستە عومەر کردویەتی بۆ مشاغەلەی ڕۆم و عەرەبەکانی جزیرە بووە.

گواستنەوەی سوپای میسر بۆ سوریە

هەرقل داوای کرد، کەشتیەکان ئامادە بکەن، فەرماندەی کەشتیەکانی دایە (قەستەنتین)ی کوڕی نامەی نووسی بۆ (میسر)، هەرچی سوپای ڕۆم هەیە لە (ئەسکەندەریە) ئامادەی بکەن بۆ گواستنەوەیان بۆ سوریە. کەشتیەکان کەوتنە ڕێ واتە گەیشتنە ئەسکندریە لە میسر، و باریان کردن، کەوتنەڕێ بەرەو هەردوو بەندەری (ئەنتاکیا) و (قلنسرین) لە سوریە، لەسەر کەناری دەریای ناوەڕاست. نەخشەی ڕۆم هەتا ئێستا گواستنەوەی دوو سوپایە، یەکیان لە وشکانیەوە لە جزیرەوە بۆ حومس، ئەویان لە دەریاوە لە ئەسکندریەی میسرەوە، بۆ لێوارەکانی سوریا. دەست پێکردن بەم دوو کارە، بوو بە هۆی هەڵگیرساندنی هەندێ شۆڕش و ڕاپەڕین لە

[119]. رسائل الفاروق، عبداللطيف اسماعيل جبوري. ص91. رسالة رقم (144) - بغداد 1990

شارەکانی سوریا وە، لە دژی سوپای ئیسلام. ئەم کارە سوپای ئیسلامی مەشغوڵ کرد بە وازهێنان لە ڕۆم و کپ کردنەوەی شۆڕشەکان.

لەم کاتەدا سوپای ڕۆم دابەزینە وشکانیەکانی دەریای سوریا، کەمێك بەرەو ناوەوەی سوریا پێش کەوتن، لەگەڵ هەندێك لە خێڵە عەرەبییەکاندا یەکیان گرتەوە و لە هەندێ شوێندا سەرکەوتنیان بە دەست هێنا. هەرقل گومانی کردبوو کە دەتوانێ زیاتر بڕوات و سەرکەوتنی زیاتر بە دەست بهێنێ و سوریا بگرێتەوە. ئەم سوپا زۆرە دابەزێنرایە ناو خاکی سوریاوە، بەڵام سوپایەکی قورسی وا پێویست بە پشت بەستن بە هێزێکی بەهێزی دامەزراوی سەزەمین دەکات لە وشکانی دا، گەیشتن بە هێزی خێڵە عەرەبەکانی عێراقیش، بڕینی مەسافەیەکی زۆری دەوێت، کە ئەستەمە بیان گاتێ و روباری فوڕات بڕێت. لەولاوە سوپای ئیسلامی لە عێراق دەتوانێ بگاتە جزیرە و ئەو خێڵە عەرەبانە لە سوپای ڕۆم بکاو ئەو پاڵ پشتەیان بشکێنێ، چونکە نزیکە لێ یانەوە. ئەمە جگە لەوەی کە ڕۆم ناتوانێ بەو ئێوانە دورەدا یارمەتی بگەیەنێتە خێڵە عەرەبەکانی جزیرە، تەنانەت شۆڕشەکان وانەبوون، زۆر بۆ سوپای ئیسلام بهێنن، چونکە زۆربەی ناوچەکان مەیلیان بۆ ئیسلام بوو تا ڕۆم، هەرقل لەویدا بۆی دەرکەوت وا دەرنەچوو، سوپایەکی غەریب بێ پشت و پەنا هیچی پێ ناکرێ، چونکە زەمینەیان بۆ ساز نەکردوە، ڕۆم دەترسا ئەگەر سوپا هەموی دابەزێنێ گەمارۆ بدرێ و لەناو بچێ.

بـڕیـاری عـومەر

ئێستە کاتی ئەوە هاتوە عومەر بڕیاری تەواو بدات و، نەخشەی ڕێك و پێك دابڕێژێ و وەڵامی تەواوی نامەکان بداتەوە. بێ گومان وەك پێغەمبەر دەفەرموێ (اتقوا فراسة المؤمن فانه ينظر بنور الله)[120] سەرکردە ئیسلامیەکان هەر لەوانەی مەدینەوە، هەتا ئەوانەی بەرەی جەنگیەکان، یەك کوتلەی ڕۆحین و ئیمان و بڕواو و عقیدە دەیان جوڵێنێ، عومەر بە نوری خوا دەڕوانێ زۆر وردو دوور دەبینێ، پێش و پاشی روداوەکانی لەبەرچاوە، هەر شام نابینێ وەکو (ئەبو عوبەیدە) وای بۆ دەچوو، ئەوەندەی شام بیر ناکاتەوە، هەموو بەرە جەنگیەکان لای عومەر یەك پارچەن، یەك لاشەن، بۆ یەك مەبەست دەیان جوڵێنن، عومەر دەیەوێ بە کەمترین زیان لەو تەڵەیە دەربچێ. شەرەکە لە شام بوو، بەڵام عومەر لە عێراقەوە دەستی پێ کرد، یەکەم هەنگاوی عومەر لێدانی خێڵە عەرەبەکانی جزیرە بوو لە عێراق، پاشان چووە سەر سوپای ڕۆم لە شام.

عومەر نامەیەکی بە پەلەی بۆ (سەعد) نووسی، وای نووسی کە تەنها سەعد بەرپرسیارە لە پەلە نەکردن و جێبەجێ نەکردنی بەم جۆرە.

(بۆ سەعد کوڕی ئەبی وەقاس. ئەبا عوبەیدە چوار دەوری گیراوە، پەنای بردۆتەبەر قەڵاکان. تۆش موسوڵمانەکان بنێرە و بڵاویان بکەرەوە لە جزیرە، خێڵە عەرەبەکان مەشغوڵ بکە با نەچنە سەرحومس بۆ یارمەتی سوپای ڕۆم) نامەکە زۆر کورت بوو.

بڕیارێکی خێرای ئاوا کاری خێرای دەوێت و هەموو مەبەستێکی تیا بوو. نامەکە تەنها (سەعد)ی سەرکردەی دەدواند، بەتەنها ناوی سەعدی بردبوو، مانای وایە هەر خۆی بەر پرسە لە هەر نکوڵیەك و دواکەوتنێك کە روبدات. پاشان وەسیەتی بە جوڵانەکە کرد، کەبە گەیشتنی نامە ئەم سوپایە ڕێك دەخەیت و دەینێری.

عومەر نەخشەیەکی سەربازی گرنگی دانا تەنانەت لە بیری سەرکردەکانی شامیشدا نەبوو بەم جۆرە: بۆ سەعدی کوری ئەبی وەقاس.

---

120. حديث النبوي.

1. رەتڵی یەکەم: یارمەتی بۆ وڵاتی شام. خەڵکێك ڕێك بخە و لەگەڵ (قەعقاعی کوڕی عەمری تەمیمی) و هەر لەو ڕۆژەی کە نامەکەت پیٚ دەگات، بینێرە بۆ(حومس) چونکە ئەبوعوبەیدە گەمارۆ دراوە.

2. رەتڵی دووەم: (سوهەیلی کوڕی عودەی) بنێرە بۆ شاری (ڕقە)، چونکە خەڵکی جزیرە بوون ڕۆمیان هاندا کە بچنە سەر (حومس).

3. رەتڵی سێیەم: (عەبدوڵڵا کوڕی عوتبان) بنێرە بۆ شاری (نوسێبین) دوای ئەو بۆ (حەڕان) و (رەها – ئورفە).

4. رەتڵی چوارەم: (وەلیدی کوڕی عوقبە) بنێرە سەر خێڵی (رەبیعە و تنوخ) لەعەرەبی جزیرە.

5. سەرکردایەتی رەتڵەکان: (عیاز کوڕی غەنەم) بنێرە لەگەڵیان هەتا دەگەنە شەڕ، ئەوسا با (عیاز) سەرپەرشتیان بکات و سەرکردە بێت. [121]

ئەم سوپا (5) هەزار کەسیەی (عیاز)، لە مانگی شەعبان ساڵی 18 کۆچی دا کەوتە ڕێ (واقیدی) مێژوونووس لێرەدا وەکو زۆر جیٚی تری کەوتۆتە هەڵەوە، وای نووسیوە کە (ئەبو عوبەیدە) لە شاری تەبەریەی فەلەستینەوە (عیاز) ی نارد بۆ جزیرە، ئەگەر تەواوی باسەکەی واقدی بخوێنیتەوە یەك پارچە هەموی هەڵەیە.[122] بەڵکو ڕاستیەکەی ئەوەیە کە سەعد لە عێراقەوە ناردی! بڕوانە نەخشەی ژمارە (3)

نەخشەی هەرێمی جزیرە و ڕێڕەوی ڕەتڵەکان

سەعد سودی وەرگرت لەو (4) هەزار ماینەی کە عومەر لە (بەسرە و کوفە) داینابون بۆ کاتی تەنگانە و خێرا. رەتڵەکان کەوتنەڕێ ڕوەو مەبەستی دیاری کراوی خۆیان بە جۆرێك کە لە ماوەیەکی کەمدا چوار دەوری هەموو هەرێمی جزیرەیان دا. هەموو ڕێگا سەرەکیەکانیان بەست، کە جزیرەی دەبەستەوە بە دەرەوەی هەرێم. (5) هەزاری بە تەرتیب و بە باوەڕ سەر دەکەویٚ بەسەر (30) هەزار کاسە لێسی بیٚ باوەڕی خێڵەکی‌دا، کەمی چاك و مرەتەب چاکتر و بەهێزترە لە زۆری بۆری شەخەڵ.

لە کاتێکدا (30) هەزار چەکدار لە خێڵە عەرەبەکانی جزیرە، خۆیان ئامادە کردوە، نیازیانە ڕۆم لە (حومس) نزیك بێتەوە، ئەوانیش لە جزیرە وە هێرش بهێنن. ڕوباری فورات بپڕن، بچنە کۆمەکیان، پێش ئەوەی لە ڕوباری فورات بپەڕنەوە بڵاوەیان لیٚ کرد و گەڕابوونەوە ناو خێڵ و ماڵ و منداڵی خۆیان و چەکەکانیان شاردبویەوە، دەرگایان لەسەر خۆیان داخستبوو. بەم کارە بەڵایەکی گەورە لە کۆڵ سوپای ئیسلامی ناو شاری حومس کەوت. جگە لەوە یارمەتیدەرێکی گەورەی لە سوپای ڕۆم کرد، بوو بە هۆی هەڵوەشانەوەی نەخشەکەی هەرقل، کە دەیوست سوریە بگرێتەوە و حومس داگیر بکات!

عومەر بڕیاری بۆ ئەبوعوبەیدە دەرکرد کە لە (حومس) بمێنێتەوە و نەجولیٚ، داوای کرد کە داوا لە خێڵەکانی شام بکات بێن بە دەمیەوە، ئەو زستانە ئەبوعوبەیدە لە حومس مایەوە هەتا ناوەڕاستی بەهاری 18 کۆچی، لەو کاتەدا عومەر لە (قودس) بوو چوو بوو بۆ مۆرکردنی ڕێکەوتنی موسوڵمانان لەگەڵ گاورەکاندا.

ئەبوعوبەیدە بەردەوام کۆبونەوەی دەکرد بۆ وەرگرتنی ڕاو هەواڵ و هەڵوێست زانینی ڕوداوەکانی جزیرە و ناو عێراق.

سوپای ئیسلام چووە ناو جزیرە، ئەوەی بەرامبەری سوپای ئیسلام وەستا سوپای ڕۆم بوو، کە ساڵەهایە ئەو بەشەی کوردستانیان لە ژێر چنگدا بوو، لە هیچ شوێنێکی مێژووە نووسراوەکاندا نیە کە کورد بەرەنگاری سوپای ئیسلامیان کرد بیٚ، هەروەکو چۆن لە بەرەی جەنگی فارسەکاندا، لە جلولاو خانەقین و حلوان، کە

[121]. یرموك، لیوا شاکر، ص186.

[122]. فتوح الشام. محمد بن عمر الواقدي، ج2 ص63.

سوپای ئیسلام هاتە باشوری کوردستان، سوپای فارس بەرەنگاری وەستا نەك کورد. لە جزیرەش خێڵە عەرەبەکان ناردیان بە شوێن سوپای رۆمدا و یارمەتیان دان، کورد لە هیچ جێیەك دا نیە یارمەتی رۆمی دابێ، بەڵکو کوردەکان لە شارەکانیاندا نەك هەر بە (جزیە) دان رازی نەبوون، بەڵکو موسوڵمان دەبوون، چونکە وەکو لە پێشتر[123] روونم کردوەتەوە کە لە سەرەتای ئیسلامەوە وەفدی کوردی ناوچەی جزیرە لە (هۆزی باجن) بە نهێنی بە ناوی بازرگانیەوە (دوانزە) کەس دەنێرنە مەدینەو، لە پێغەمبەری نوێ و ئیسلام ورد دەبنەوە و، ئیسلام بوونی خۆیان رادەگەیەنن، وە بە دیاریش ئاینی ئیسلام بۆ گەلەکەیان دەهێننەوە و، لەو رۆژەوە چاوەڕوان دەکەن، کەی بێت ئیسلام نزیك بێتەوە و، پڕ بە دڵیان ئەوەی نهێنیە لایان ئاشکرای بکەن، ئەو رێگەیە بەخێو دەکەن، ها کەی بێت سوپای ئیسلام سەرکەوێ و ئەو کابوسە رەشەی رۆم لەسەر گەلی کوردی باکور لابەرێ.

ئەو کاتە عیاز لە بەشی باکوری کوردستان (هەرێمی جزیرە) نزیك دەبێتەوە، کورد ژێردەستەیە، نە خاوەنی خۆی و میللەتیەتی، نە خاوەنی خاك و ئاو و نیشتمانیەتی، بەڵکو کوردستان داگیر کراوە، رۆمەکان گەنجە کوردەکانیان دەکردە سەرباز و، دەیان دان بە کوشت لە پێناوی بەرژەوەندی خۆیان دا، سەرانە و باج و خەرجیان دانا بوو لەسەر خەڵك و زەوی وزار و مەڕومالاتی کورد، کورد کرا بوو بە کۆیلە وەك کالایەك بازرگانی پێوە دەکرا، شەڕیان پێ گەرم دەکردن، یەك هەزار ساڵە ئەوە حاڵی کوردە، فارس و رۆم لە شەڕی هەزار ساڵەی خۆیاندا دەیان هاڕن، بەڵام لە جەنگی (فارس و ئیسلام) و (رۆم و ئیسلام) دا، لە هەردوو بەرەی جەنگیدا، کورد خۆی حەشاردا، لە خزمەتی سەربازی هەڵهاتن، چاوەڕوانی نزیك بونەوەی سوپای ئیسلامیان دەکرد، هەتا پەیمانە نهێنییەکانیان بهێننە دی. وەکو لە باشوری کوردستان خەڵکی شارەزوور بەنزیك بونەوەی سوپای ئیسلام، راپەڕینیان لە دژی دام و دەزگای فارس کرد و، ئیسلام بونی خۆیان راگەیاند. ئێستە دەبینی کە گەلی کورد لە باکوری کوردستان و هەرێمی جزیرە، هەر بە وێنەی باشوری کوردستان و هونەرێکی تر وەڵامی سوپای ئیسلام دەدەنەوە!

کە (عیان)[124] و سوپای ئیسلام تەقەیان لە دەرگای سەرەوەی ئەو بەشەی هەرێمی کوردستان دا، ئەوەی هات بە دەم دەرگاوە، سوپای رۆم بوو، نەك کورد، کورد لە ماڵ بوو، بەڵام بۆی نەبوو بە دەم تەقەی دەرگای ماڵی خۆشییەوە بچێت، هیچ مێژوونوسێکی کۆن و نوێ باسی ئەوەیان نەکردوە، کە کورد هاتبن بە دەم تەقەی دەرگایانەوە. دڵیان لای ئەو کەسە بوە کە تەقەی لە دەرگایان دەدا، بەڵام لە پەنجەرەشەوە نەیان دەهێشت بیان بینن و مەرحەبابییان بکەن. بەڵام کە رۆم شکا، ئیتر وردە وردە کورد تەعبیری لە نیازەکانی ناو دڵیان کرد بەچاکی وەڵامی سوپای ئیسلام دەدەنەوە.

[123]. کابانی کوردی: حسن محمود حمە کریم – ل10، 1997.

[124]. عیاز کوڕی غەنەمی فەهری: پێش (حودەیبیە) موسوڵمان بوو، بەشداری حودەیبیەی کرد، ئەبوبەکر خالیدی نارد بۆ عێراق لە باشورەوە (عیاض)یشی نارد لە لای سەرەوە بە سوپایەکەوە، فەرمووی هەر کەس زوتر گەیشتە (حیرە) ئەوەتان دەکەمە ئەمیری (عێراق)، خالید زوتر گەیشت، پاشان لەگەڵ خالید چوو بۆ شام، لە جەنگی (یەرموك) بەشداری کرد، عیاض هاتەوە عێراق و لە جەنگی مدائن و جلولادا بەشداری کرد، پاشان عومەر لەبەرئەوەی سوارچاکێکی خاوەن ئیختیار و خواپەرستە کردیە سەرکردەی پێنج سوپا و ناردیە سەر جزیرە و باکوری عێراق و رزگاری کرد، دەرب و ئازەربایجان و ئەرمینیای رزگار کرد، پاشان بوو بە ئەمیری شام و حومس، دوای ئەبوعبیدە، (ام حکم)ی کچی ئەبوسفیان خێزانی بوو، لە تەمەنی (60) ساڵیدا مرد و لە شام بە خاك سپێردرا. الاستعاب، القرطبي. ج3 ص304، بیروت 1995.

رزگارکردنی هەموو شارە کوردییەکان بە ئاشتی

شاری رقــە

(سوهەیلی کوڕی عودەی) کە ڕەتڵی دووەم بوو، بە فەرمانی (عیاز) کە سەرکردەی سوپا بوو، وە (عومەر) لە نامەکەیدا (سوهەیلی) بۆ شاری (ڕقە) دانا بوو، کەوتەڕێ.

کە سوپای ئیسلام لەو شارە کوردە نزیك بویەوە دەبینێ ڕۆمەکان دەوری شاریان داوە، سەنگەریان گرتوە و ئامادەی شەڕن. هەندێ وردە شەڕیان لەگەڵ کردن، (عیاز) و سێ سەد سوار چونە بەر دەرگای شورای (جردان) ی شاری (ڕقە)، لەگەڵ حەرەسەکاندا شەڕێکی کورت قەوما و دەرگاکەیان گرت. زانا گەورەکانی ناو شار داوایان لە سوپای ڕۆم کرد، (خۆیان لادەن با ئێمە لەگەڵیان ڕێك بکەوین.) هەر ئەو شەڕە بوو، (بەتریارکی شاری ڕقە) نوێنەری نارد بۆ لای (سوهەیل و عیاز) وتبوی: (ئەگەر حەز بکەن و، ڕێگە بدەن، دەمەوێ چەند وتوێژێك پێکەوە بکەین.) عیاز وەڵامی بۆ ناردبویەوە (تۆ سەلامەت دەبیت، هەتا دەگەڕێیتەوە جێی ئەمینی خۆت.)

بەتریارك نوێنەری ناردەوە وتبوی: دەترسم هەتا دەگەڕێمەوە بمکوژن. ئەمانێك بنووسن بۆ خۆم و (دە) کەس کە لەگەڵمدا دێن. عیاز لاپەرەیەکی بۆ نووسی و بۆی مۆرکرد و بۆی نارد.، بەتریارکی(ڕقە) لەگەڵ (دە) کەس لە بطریقانی تر، دابەزینە خوارەوە بۆ بارەگای فەرماندەیی سوپای ئیسلام. حریر و دیباجیان لە بەردا بوو، بە ئاڵتون و مجوهرات ڕازابویەوە. هەتا نزیك بونەوە عیاز هەر لێیان ورد دەبویەوە، لە گەورەکەیانی پرسی: ناوت چی‌یە؟ وتی: (بنتس). بەڵام (واقیدی) لە (فتوح الشام) دا دەڵێت ناوی (یوحنا)یە[125] ڕەنگە هەردوکیان ڕاست بێ و ناوی (یوحنا بنتس) بوو بێ!

عیاز وتی: فەرموو چیت دەوێ.؟ بە کەیفی خۆت قسە بکە؟

بەتریارك وتی: ئەی ئەمیر تۆ ناوت چی‌یە؟

وتی: عیاز. وتی کوڕی کێ‌یت؟ وتی: (غەنەم)

بەتریارك سەری ڕاوەشاند و سەیری هاوڕێکانی کرد و بزە گرتی، وتی: ئەی تۆ چیت هێناوە بۆمان.؟

عیاز وتی: ووشەی – لااله الا الله وحده لا شريك له، وان محمداً عبده و رسوله – ئەگەر ئەوەتان وت و، بڕواتان پێ‌ی بوو، نوێژتان کرد، ڕۆژوتان گرت، زەکاتی پارەتان دا، ئەوەی خوا حەڵاڵی کردوە کردتان و، لە حەرامەکان خۆتان لادا، ئەوا سەروماڵتان لە ئێمە حەرامە و سەلامەت دەبن، وەك ئێمەتان لێ دێت!

بنتس وتی: ئەی ئەگەر نەمان وت.؟

عیاز وتی: جزیە بدەن، لێتان وەردەگرین ئەوسا لە ذمەی ئێمەدا دەبن و، ئەمانەت دەبن لامان و، ئەوسا سەروماڵتان دەپارێزین و لە ماڵەکانتان دا بمێننەوە، لە سەر ئاینی خۆتان بن، ئێمەش لە دوژمن دەتان پارێزین.

بنتس وتی: ئەی ئەمیر لە سەر ئاینی خۆم دەمێنمەوە و، چۆنت دەوێ ئاوا لەگەڵتا ڕێك دەکەوم.

عیاز لەگەڵی‌دا ڕێك کەوت لەسەر (20) هەزار دینار، کە هەر ئێستە بیدەن، هەموو سەرێکی باڵقیش ساڵانە چوار دینار بدات، بەوە سەر و ماڵیان پارێزراوە و ئاینی خۆیان جێبەجێ بکەن، ئەمەیان مۆر کرد.

پاشان عیاز بە (بنتس)ی وت: پرسیارێکم هەیە.

وتی: فەرموو.

عیاز وتی: کە پرسیاری ناوت لێ کردم بۆچی لات کردەوە بەلای هاوڕێکانتدا و پێکەنیت.؟

بنتس وتی: ڕاستی لە هەموو شتێکی تر خۆشترە، پاشان وتی: ئەی ئەمیر، من بەتریارکی ئەم شارەم، باوك وباپیرم لە زۆر کۆنەوە بەتریارکی ئەم شارەبوون، بەڵام فارسەکان لە شەڕێکدا زاڵ بوون بەسەرماندا، شاریان

---

125. فتوح الشام – الواقدي، ج2 ص63.

داگیر کردین، شار بەدەریان کردین، لەسەر ئەمە هەرقل لێمان زویر بوو، قیبتیەکانی بۆ ناردین. خراپیان پێ کردین، سزایان داین، ئێمە دەزانین خاك و ئاو وولاتمان، هەروەك چۆن کتێب و ئاینەکەمان بۆی داناوین، هەروا دەبێت. خەڵکی ئەم شارە گوێ رایەڵی بۆ کەس ناکەن، جگە پیاوێکی عەرەبی ناوی (غەنەم)ە یان (کوڕی غەنەم)ە کە پرسیارم لیٚ کردی زانیم ئەو کەسە تۆی، هەر بۆیە ئیشارەتم بۆ هاوڕێکانم کرد.

عیاز وتی: بەخوا داماو دیارن ئێوەی خاوەن کتاب و پەیامی خوایی، لە کتێبەکەتاندا باسی پێغەمبەری کردوە، ئەی بۆچی دوای ناکەون.؟

بنتس وتی: سوێند بە مەسیحی کوڕی مریەم، لە ئنجیلدا مژدەی هاتنی محمدی تیایە، دەڵێت عەرەبیە و لە چاکترین پێغەمبەرانە، میللەتەکەی لە چاکترین میللەتانە، رۆژیٚ سواری کەر دەبیٚ، و داوای چاکە دەکات، ئێمە وامان دەزانی لە نەوەی بەنی ئیسرائیل پەیدا دەبیٚ.

عیاز وتی: ئەی تۆ ناڵێی لە کتێبەکەماندا هاتووە عەرەبیە.

بنتس وتی: وامان زانیوە عەرەبی قسە دەکات و خۆی عەرەب نیە. چاك بزانە ئەی ئەمیر، من بە خەڵکی رۆمم وتوە: با هەمووومان موسوڵمان بین. رۆمەکانی ناو شاری (ڕقە) نەیان هێشت. تورە بوون، وتیان شتی وا بڵیٚی ئەت کوژین، منیش لە خۆم ترسام.

عیاز سەری سوڕما لە راستی ئەم بەتریارکە. چەند رۆژێك لە شاری (رقە) مانەوە پاشان رۆیشتن.[126]

واقیدی دەڵیٚ: پاشان عیاز (سوهەیل کوڕی عودەی)[127] نارد بۆ (ڕقە) کە بەتریارکێك فەرمانڕەوایی دەکردن. کوردەکان لە خەڵکی شار کۆبونەوە، پێیان وت: ئێوەی گاور و رۆم لە نێوان عێراق و شام دا چیتان پیٚ دەکریٚ، هەر ئێوە ماون نەچوبنە ژێر دەسەلاتی موسوڵمانانەوە، جێتان نابێتەوە لەم بەینەدا. هەر بۆیە وەفدێکیان نارد بۆ لای عیاز و زۆر بە ئاسانی ریٚك کەوتن.[128] موسوڵمانەکان و خەڵکی شاری (ڕقە) بە ئاشتی ریٚك کەوتن بەم جۆرە هەرێمی جزیرە ئاسانترین ولات بووە کە بە ئاشتی فەتح بووە.[129]

بەلازەری دەڵێت: سوپاکەی سوهەیل بۆ شاری ڕقە بەم شێوەیە دروست بوو بوو، لای پێشەوە (میسرە کوڕی مسروق)، لای راست (سەعید کوری عامر)، لای چەپ (عەبدوڵلا کوڕی سەعید) بوو، چوون هەتا گەیشتنە شاری ڕقە.[130]

مەحمود شیت خەتاب دەڵێت: (عیاز سوپایەکی بەرەو جزیرە جولان، هەر ئەمیرێك بەرەو ئەو شارەی بۆی دیاری کرابوو کەوتەڕیٚ، سوهەیلی کوڕی عودەی بەرەو شاری رقە کەوتەڕیٚ و گەمارۆی داو، خەڵکی شار داوای ئاشتیان کرد، سوهەیل لەگەڵیان ریٚك کەوتن. لە جێیەکی تردا دەڵێت: (عیاز لەگەڵ فەرماندەکانیدا کەوتەڕیٚ، لە ریٚگای ئەلقیرازەوە سەهلی نارد بۆ رقە، کە سوپای رۆم و عەرەبەکان زانیان لە کوفەوە سوپای

[126]. کتاب الفتوح: ابن اعثم، ج1 ص327-329، للعلاقة ابي محمد بن اعثم الكوفي – المتوفى سنة 926 الميلادي.

[127]. سوهەیل کوڕی عدی خەزرەجی: لە جەنگی بدر و ئوحد و فەتحی مەککە و عێراق و شام دا بەشداری کرد، حارسی برای لە جەنگی (جسر) دا شەهید بوو، هەنگا و بە هەنگاو لەگەڵ (سەعد) بوو، لە فەتحی هەرێمی جزیرەدا شاری (رقە) ی رزگار کرد و بەشداری (رەها) و (حران) ی کرد، کە فەتحی جزیرە تەواو بوو، گەڕایەوە کوفە، عومەر ناردی بۆ رزگارکردنی کرمان و خەریکی مەشغوڵ کردنی سوپای فارس بوو لە ئەهوازً هەتا نەچن بۆ (نەهاوەند) و پاشان کرمانی فەتح کرد، (قادة فتح العراق – محمود شيت خطاب –ص482)

[128]. فتوح الشام: الواقدي، ج2 ص65.

[129]. الكامل في التأريخ: ابن اثير، ج2 ص 153 حققه على شيري، بيروت، دار التراث العربي.

[130]. معجم البلدان: ج4 ص274.

ئیسلام بەرەو ئەوان کەوتوەتە ڕێ، ناچار بوون بکشێنەوە شارەکانیان، سەهل ڕقەی گەمارۆدا، پاشان بە ئاشتی لە گەڵیان ڕێکەوت.[131]

شاری ڕەهـــا و حـــەڕان

تەبەری و ئیبن ئەسیر دەگێڕنەوە کە (سوهەیل) ڕقەی ڕزگار کرد، کاری ڕێکخستن و ڕێکەوتنی ناوچەکەی تەواو کرد، چوو بۆ لای (عیاز) پێکەوە چون بۆ شاری (حران) و لەگەڵ خەڵکەکەی ڕێکەوتن. پاشان عیاز (سوهەیل) و (عەبدوڵلا کوری عوتبە)ی نارد بۆ شاری (رەها) لەوێش بە ئاشتی ڕێك کەوتن، بەم جۆرە جزیرە ئاساترین وڵات بوو فەتح کرا[132]، بەڵام (خزری بەگ) دەڵێت: (عیاز) چوو بۆ (رەها) بە ئاشتی ر ێك کەوتن، پاشان چون بۆ (حەران) بەبێ شەر ڕێك کەوتن.[133]

ئیبن ئەعسەم دەگێڕێتەوە: (کە سوپای ڕۆم لە شاری ڕەها وە هەواڵی ڕێکەوتنەکەی عیاز و شاری رقە{یان بیست، ترسان. خواردن و خواردنەوە و مەڕوماڵاتیان کۆکردەوە و دەرگای شوراکانیان داخست، عەرادات و مەنجەنیقیان لە سەر بورجەکانەوە دامەزراند، بەردێکی زۆریان کۆکردەوە بۆ هەڵدان، وایان گومان دەبرد موسوڵمانەکان دوور بن، بەڵام لە پرێکدا دەنگی (الله اکبر) رایچڵەکاندن و چواردەوری شار گیرا، پێشەنگی وڵاخی موسوڵمانان نزیکی شار بویەوە، ئاڵاو لیواکان ڕێك خران، سوپای ڕۆم لە سەر شوراکانەوە لە سوپای ئیسلام ورد دەبونەوە، بە (20) هەزار کەس مەزەنەیان دەکردن، خەڵکی شار بە سەرکردەی سوپاییەکانی خۆیان گوت: (ئێمە توانای ئەم هەمووەمان نیە)، داوایان لە باتریارکی شار (میتولس) کرد کە هەوڵ بدات وەك شاری (ڕقە) لەگەڵیان ڕێك بکەوێت، کە بەتریارك زانی میللەتەکە ئاوا ورەیان روخاوە، ئەویش داوای لە سوپا کرد خۆیان نەفەوتێنن و، نوێنەری نارد بۆ لای (عیاز) بەم جۆرە: (ئەگەر وەك خەڵکی رقە پێمان رازی دەبن، ئەوا ئێمە ئامادەی ڕێکەوتنین.) عیاز بە ڕەزامەندی وەڵامی دانەوە. عیاز داوای لە سوپا کرد: (خەڵکی شاری ڕەها لە زمە و عەهدی ئێمەدان، ئەزیەتیان مەدەن، مەچنە ماڵیان بەبێ مۆڵەت) موسوڵمانەکان سەریان سوڕما لە خۆشی ئەو شارە کوردیە، چەند ڕۆژێك تیا مانەوە. (میتولس) لە خوار شارەوە خواردنێکی زۆری ئامادە کرد، پاشان هێنایە کەنیسەو بە عیازی وت: (خواردنێکی زۆرم ئامادە کردوە بۆ خۆت و کۆمەڵەکەت، حەز دەکەم بە هاتنتان ڕێزم لێ بنێن و، وەڵامم بدەنەوە.)

عیاز وتی: (ئەگەر بۆ هەر کەسی ترمان بکردایە بۆ جەنابتانمان دەکرد. بەڵام من خەلیفە عومەرم بینی، کە بەتریارکی قودس دەعوەتی کرد بۆ ناو کەنیسە. نەچوو! هەر بۆیە منیش حەز ناکەم ڕێچکەی خەلیفەم بشکێنم.) (میتولس) وتی: (ئەی ئەمیر داوا بکە، هاوڕێکانت بێن)

عیاز وتی: (ئەوە خۆیان دەزانن) میتولس واقی وڕما.

عیاز وتی: (وا ئەزانم تۆ لە ترسان ئەمە دەکەیت، چاك وایە ئەمە بۆ ئەوانە بکەیت کە دوای ئێمە دێن، ئێمە ئەوەتە وەفامان هەیە بۆ عەهدو پەیمانمان. لە ئێمە ئەمین بەو هیچ ترست نەبێت. چاك بزانە داوایەکیشت لێ ناکەین، کە توانات بە سەریدا نەشکێت.)

بەتریارك گەڕایەوە لای هاوڕێکانی وتی: (سوێند بە خوا ئەمە گەورەترین پیاوە کە هەتا ئێستا من ڕێم لێی کەوتبێ)[134]

---

[131]. قادة فتح العراق والجزيرة: محمود شيت خطاب، ص473-481.

[132]. تأريخ الطبري: ج3 ص157، الكامل في التأريخ: ابن اثير، ج2 ص153، بيروت 1989.

[133]. محاضرات تأريخ الامم الاسلامية: الشيخ محمد خضري بەگ، ص218 ج1-2، مصر 1969.

[134]. كتاب الفتوح: ابن اعثم، ج1 ص331.

هەواڵ گەیشتە عیاز کە ڕۆمەکان لە (حەڕان) بە بیست هەزار سەربازەوە کۆبونەتەوە. سوپای ئیسلامی ئامادە کرد بە فەرماندەیی (عەبدوڵڵا کوڕی عتبان) و ڕۆیشتن. هێشتا نەگەیشتبوون کە نوێنەری شاری (حەڕان) گەیشتە بەرەوە، وتیان: (سوپای ڕۆم ناوچەکەیانی چۆڵ کردوە و حەز دەکەین وەك شارەکانی تر لەگەڵ ئێمەش ڕێك بکەون.)، بە هەمان جۆری شاری (ڕەهاو ڕقە) ڕێك کەوتن و پەیمانیان مۆر کرد. (واقیدی) دەڵێ: هەڵهاتوانی ناوچەکان خۆیان گەیاندە شاری (حەڕان) و (ڕەئس عیون) و لەو ناوچانەدا مۆڵیان خوارد، چاوەڕوانی هەواڵ بوون، بزانن سوپای ئیسلام چی دەکەن. بەڵام پاشای (حەڕان) کە کورد بوو، هەڵهاتنی سوپای ڕۆم و عەرەبی پێ خۆش نەبوو، کە خۆیان ئاڵاند بووە شاری حەڕان.[135]

سوپای ئیسلام بە فەرماندەیی (عەبدوڵڵا) ڕویان کردە شاری حەڕان، کە ڕۆم و عەرەبەکان زانیان پاشای حەڕان نیازی شەڕی نیە، بەڵکو خەڵکەکەی ئامادە کردوە پێشوازی لە سوپای ئیسلام بکەن و موسوڵمان بېن " هەڵهاتن و چوون بۆ شاری (ڕەئس عیون). شاری حەڕان بە ئاشتی و خۆشیەوە پاشا و گەدایان موسوڵمان بوون. هەموو کەنیسەکانیان کردە مزگەوت. ئەمە یەکەم شارە، گەورە و بچوکیان پێکەوە موسوڵمان بوون. لەم کارەدا (یوقەننا) زانای ئاینی ناوچەکە، دەورێکی گرنگی هەبوو لە موسوڵمان بوونی خەڵکی شاردا، کە دەمێك بوو خۆیان بۆ ئامادە کردبوو. پاشان (یوقەننا) چەند دانیشن و کۆبونەوەیەکی گرنگی لەگەڵ سەردارانی ئیسلامدا ئەنجام دا، بۆ بەڕێوەبردنی کاروباری ناوچەکە. یەکێك لە ئامۆژگاریەکانی (یوقەننا) بۆ سەرکردە ئیسلامیەکان ئەوە بوو (چاك بکەن و چاك بچێنن، با ئەوەش ماوە لە خەڵکی جزیرە چاومان لێ بکات!)[136] سوپای ئیسلام ناوچەکەی جێ هێشت، کاروباری بەڕێوەبردنی دایە دەست خەڵکی شار خۆیان.

شاری ڕەئس لعیون

هەڵهاتویەکی زۆر لە شاری ڕەئس عیون کۆبونەوە، لە ناویاندا چەند سەرکردەو حاکمانی هەڵهاتوی ڕۆم دەبینرا لەوانە پاشا (شهریان)، ئەم پاشایە نامەی نووسی بۆ پاشا و حاکمەکانی (شەقر) و (زەعفرە) و (حرفناس) و(ئەنطاق پاشای نینوا) و (جیبر گەورەی هەکاری)، کە بێن بە دەمیەوە و یەگ بگرن و کۆببنەوە لە دژی موسوڵمانەکان. موسوڵمانەکان بەمەیان زانی چوون بۆیان[137]. ئەمە لە مانگی ڕەبیعی یەکەمی ساڵی 17 کۆچیدا بوو. پاشان عەرەبەکانیش هەڵهاتن و خۆیان گەیاندە شاری (ڕەئس عیون) کە پاشایەکی ڕۆمیان بە سەرەوە بوو بە ناوی (شەهریاز کوڕی فرون)، عەرەبەکان بە پاشای گاوری ئەم شارەیان وت: (ئەوا موسوڵمانەکان هاتن تەنها مەبەستیان عەرەبەکانە نەك ڕۆمەکان، دەیانەوێ بە زۆر ئێمە موسوڵمان بکەن، ئێمە وا بە باشی دەزانین کە سوپا و هۆردوو بەرینە دەرەوەی شار و بچین بۆیان) پاشای گاوری وتی: (دەترسێم ئێوە بدەنە پاڵیان و پەیمان ببەستن و لە گەرمەی شەڕدا پشتمان بەر بدەن و بمان شکێنن.) ڕێکەوتن. خەندەقیدەوری شاریان تەواو فراوان کرد، سوپایان دامەزراند. ناردیان بۆ یارمەتی شارەکانی (جملین) و (کفرداران) و (ماردین) و (تەلی مەرزە) و چەند جێیەکی تر. موسوڵمانەکان بە ڕێگا دەهاتن، لەگەڵ دێهات و خێڵ و خەڵکی ناوچەکاندا ڕێکەوتنی ئاشتییان مۆرکرد، بەتاك و کۆمەڵ خەڵکیان بانگ دەکردو دەیان دواندن بۆ ئیسلام. بە پێچەوانەی

---

135. مێژوونووسە کۆنەکان پاش و پێشیان لە ڕوداوەکاندا کردووە، ئەویش بە هۆی فراوانی بەرەی جەنگیەوە، سوپای ئیسلام لە یەك کاتدا پێنج سوپا دەنێری بۆ چوار ناوچە لە هەرێمی جزیرە، کە سوپایەك ناوچەی خۆی تەواو کردووە، چووە یارمەتی سوپایەکی تر، هەر مێژوونووسە ناوچەیەکی پێش خستووەو سەرکردەیەکی ناو بردووەو، بۆ هەموو بەرە جەنگیەکان بەو جۆرە. منیش کەسیان پشت گوێ ناخەم، هەتا ڕای مێژوونووسەکان لەبەرچاوی خوێنەردا بێ، ڕەنگە هەندێك پێی وابێت تێکەڵ بوون هەیە. بەلای منەوە ئاوا بەسوودترە، هەتا سەردێکی چیرۆکی و بێ سەرچاوە. !

136. فتوح الشام: الواقدي، ج2 ص85–88.

137. هەمان سەرچاوە، ص102.

ناوچەکانی تر ئەم هەرێمە زۆر ئاسان رویان لە ئیسلام دەکرد، بە تایبەت گاور و زەردەشتیەکان. هەردوو قەڵای (زیباد) و (زلوبیا) بە ئاشتی رزگار بوو، لەم کاتانەدا زانای گاور و زەردەشتیەکان " لە موسوڵمانەکان و قورئان و باسەکانی خواو پێغەمبەر ورد دەبونەوە، ناوچەکە بوو بوو بە کۆڕی لێکۆڵینەوە و گۆڕینەوە و وتوێژ لە نێوان خۆیاندا، ئەمە یارمەتی زۆری دان بۆ ئاسان موسوڵمان بونی ناوچەکە، تەنها هەندێ لە حاکم و ئاغا و دەرەبەگ و سەرکردە گاورە ڕۆمەکان نەبێ، کە هەموو لە (بورج تیور) کۆبونەتەوە و دەیانەوێ بڕۆن و بگەن بە سەنگەرنشینانی شاری (رەئس عیون)کە شارێکی قەرەباڵغ و پڕ قەڵای ناوچەکەیە.

بەلازەری دەڵێت: (عومەر نامەی نووسی بۆ عیاز کە عومەیر کوڕی سەلەمی ئەنساری [138] بە هێزێکەوە بنێرێ بۆ شاری (عەین وەردە) کە مەبەست شاری (رەئس عیون)ە شارێکی ناودارە و پڕ لە کانیاوە[139] . بەلازەری دەڵێت: (عومەیر) لە پێشەوە هێزێکی نارد، ڕۆمەکان سەنگەریان لێگرتن و بە مەنجەنیق بەردیان بۆ هەڵدان و زەرەریان لە موسوڵمانەکان دا. عومەیر گەیشت و بەسەر ڕۆمەکاندا سەرکەوت و، ڕاوی نان و لەگەڵ خەڵکە ڕەش و ڕوت و ستەم لێکراوە کوردەکەیدا ڕێکەوت و خاکەکەی دایەوە بە خەڵکە رەسەنەکەی– کە کوردن – دەقی (بەلازەری و ئیبن ئەسیر) ئاوا دەڵێن: (فدفعت الارض الى اهليها الاصليين)[140] ئەی دەبێ خەڵکی رەسەنی ئەم شارانە کێ بووبن جگە لە کورد. واتە: (خاکەکەی لە ڕۆمەکان سەندەوەو دایەوە بە کوردەکان) و ماڵ و منداڵ و خێزانیانی بە سەلامەت پاراست.[141] .

واقیدی دەڵێ: (لەدەرەوەی شار شەڕێکی کورت قەوما و شهر یازی پاشای کوژراو ئەوانی تر رایان کرد بۆ (رەئس عیون) حاکمی ئەو شارە (ئەرسالوس) بە خۆی و ئەحبار و خەڵکێکی زۆری شارەوە موسوڵمان بوون،

---

[138] . عومەیر کوڕی سەلەمی ئەنساری ئەوسی: پیاوێکی زاهید و هاوڕێیەکی نزیکی پێغەمبەر بوو، (اسد الغابة ج4 ص144). کە باوکی مرد، دایکی شوی کرد بە (جەلای کوڕی سوەیە) و عومەیر لە ماڵی ئەودا دەژیا، جەلای باوە پیارەی کە لە غەزای تەبوك دوا کەوت، وتی: (ئەگەر ئەم پیاوە راست بێ لنحن اشر من الحمر.) عومەیر وتی: ئەی جەلای سوێن بە خوا تۆ کەسێکی خۆشەویستی منی. قسەیەکت کردوە، ئەگەر بیگەیەنم، فەزح دەبیت، ئەگەر لێی بێدەنگ بم، ئیمانم سەلامەت نابێت، ئەنجا چوو بۆ لای پێغەمبەر و بۆی گێڕایەوە، جەلایش چوو بۆ لای پێغەمبەر و سوێندی بۆ خوارد، کە شتی وای نەوتوەو عومەیر بۆی هەڵبەستوە. پاش ماوەیەك خوای گەورە لە ژوروی حەوتەبەقەی ئاسمانەوە نامەی نارد: (يحلفون بالله ماقالوا، ولقد قالوا كلمة الكفر، و كفروا بعد اسلامهم، وهموا بما لن ينالوا. فأن يتوبوايك خيرا لهم.) التوبة 74/9 جەلای تەوبەی کرد و چاکیشی راگرت. (سيرة ابن هاشم ج2 ص 141، اسد الغابة ج4 ص144).

عومەیر یەکێك بوو لە فەرماندەکانی خەلیفە عومەر، زۆر دڵی پێی خۆش بوو، پێی دەوت (عمير نسيج وحده)، عومەیر ئەمیری حومس بوو، جارێك عومەر بە عبدالرحمن کوڕی عومەیری وت: لە شام دا لە باوکت بەڕێزتری تیا نیە.(الاصابة ج5 ص 32) یان دەیگوت: (خۆزگە زۆری وەك عومەیرم هەبوایە و پشتم پێ ببەستنایە لە بەڕێوەبردنی کاروباری موسوڵماناندا). کرایە والی هەرێمی جزیرە، مزگەوتی لە ناوچەکانی (مضر و ربيعة) کردەوە (بلاذري – ص182)، پاشان کردیە والی حومس (طبقات ابن سعد ج7 ص402)، عومەر زۆر دڵی خۆش بوو کە دەیبینێ کارگێڕەکانی خۆیان یەکلاکردۆتەوە بۆ خزمەتی رەعیەت، خەڵکی شام زۆریان خۆش دەویست. لەسەر منارەی (حومس)ەوە دەیگوت: (لايزال الاسلام منيعا، ما اشتد السلطان، و ليست شدة السلطان قتلا بالسيف و ضربا بالسوط، ولكن قضاء بالحق واخذ بالعدل.) (الفاروق عمر، د.هيكل ج2 ص224) لە سەردەمی خەلیفە عوسماندا نەخۆش کەوت و داوای کرد عوسمان عەفوی کات و لە والیەتی حومس لای بەرێت، عوسمان رازی بوو، گەڕایەوە ناو کەس و کاری و لە ساڵی 31 کۆچی 651 زاین مردو لە شام ئەسپەردە کرا (الاستعاب – ج3 ص1217).

[139] . معجم البلدان: ياقوت الحموي، ج6 ص258.

[140] . الكامل في التأريخ: ابن اثير، ج2 ص208، بلاذري، ص 181.

[141] . قادة فتح العراق والجزيرة: محمود شيت خطاب، ص515.

هەر دوای ئەو، شارەکانی (دارا[142] و بیرحا و باعما) بە ئاشتی ڕێکەوتن و خەڵکەکەی موسوڵمان بوون – شاری (ڕەئس عیون)لە مانگی ڕەبیعی یەکەمی ساڵی 17 کۆچی دا ڕزگار بوو[143].

یەکێك لە ڕەوشتە بەرزەکانی ئەم فەرمانڕەوایە (عومەیر کوڕی سەعدی ئەنساری ئەوسی) کە شاری (ڕەئس عیون)ی کوردستانی لە ڕۆمە گاورەکان سەندەوە و دایەوە بە کوردەکان خۆیان: عومەیر کرایە والی (جزیرە)ی کوردستان و (حومس)ی سووریە، عومەری فاروق لە مەدینەوە نامەی نووسی داوای کرد ناوی هەژارەکانی ئەو ناوچانەم بۆ بنووسن بۆ یارمەتی، کە لیستەکە هاتە بەر دەستی عومەر دەبینێ ناوی (عومەیری ئەنساری) تیایە کە ئەمیر بوو، عومەر وتی ئەمە کێیە.؟ وتیان: ئەمیرەکەمانە. وتی ئەویش هەژارە، وتیان کەسمان نیە ئەوەندە هەژار بێت، عومەر (100) دیناری بۆ نارد، ئەویش هەمووی بەخشیەوە بەسەر هەژاران دا، ژنەکەی وتی با دینارێکت دانایە بۆ خۆمان. وتی ئەی بۆ بیرت نەخستمەوە[144]. والیەك ئاوا بۆ ڕەعیەتەکەی بژی، چۆن ستەمیان لێ دەکات؟

شاری قـرقـیـسـیـا

سوپای ئیسلام ڕوی کردە (قرقیسیا) کە عەرەب و ڕۆمە هەڵهاتووەکان بەوەیان زانی، پەلاماری پردە ئاسنینیەکەی سەر ڕووباری (خابور)یان داو شکاندیان، پاشان چواردەوری شاریان قایم کرد، لەو شارەدا زانایەکی ئاینی ناودار هەبوو بەناوی (شەوجوان)، بە نهێنی موسوڵمان بوو بوو، کار ئاسانی زۆری کرد بۆ موسوڵمانەکان. کە موسوڵمانەکان نێزیك بوونەوە، ڕێیەکی تەنگیان نیشان دان، کە شەو داهات لە ئاوی خابور پەڕینەوە، لەوبەر ڕوبار لەگەڵ زۆر هۆز و خێڵی ناوچەکە ڕێکەوتنیان مۆر کرد، دانیشتن و وتووێژی زۆر ڕووی داو بە نەرمی وەڵامیان دەدانەوە، کە لە شار نزیك بوونەوە، عەرەب و ڕۆمەکان ماڵ و منداڵیان هێنابویە دەرەوەی شار لەگەڵ خۆیان هەتا ڕاکەن، عیاز (وەلیدی کوری عەقەبە)[145]ی نارد بۆ لایان هەتا ڕێك بکەون " چونە لای سەرەك خێڵ و هۆزو ماقولانی عەرەبەکان. چەند دانیشتن و کۆبونەوەیەکیان کرد، لە ئەنجامدا پێی وتن: (ئەوەی سەیری عاقبەت بکات ئەمین دەبێ لە خراپە، هیچ کاتێك ئێوە لەوانی پێش خۆتان زۆرتر و بەهێزتر نین، چاك وایە بگەڕێنەوە بۆ لامان و بۆناو حیزبەکەمان) بەم قسانە نەرمی کردن، هەموو عەرەبەکانی ئەو ناوە دایانە پاڵی،

[142]. شاری (دارا) لە کۆنا یەکەم پایتەختی (پارثەکان) بوو، ساڵی 281پ.ز. ئێستا بە (ابوالورد) ناوی هەیە، پاشان بوو بە(هێکاتوبیپیلوس)...(مێژووی وڵاتی کوردەواری –جمال رشید احمد، ل519، بغداد 1988).

[143]. فتوح الشام – الواقدي – ج2 ص102.

[144]. (اخبار عمر: طنطاوی، ص197.

[145]. وەلید کوڕی عقبە کوڕی ئەبو مطیعی ئەمەوی: بەشداری فەتحی مەککە و جەنگی مەزار و دومە الجندل. بوو، دوای لابردنی (سەعد) لە والی کوفە (وەلید) خرایە جێگەی (ئازربایجان و موقان و بیرطلیسان) ی ڕزگار کرد، پاشان لەگەڵ خەڵکی ئەرمینیا ڕێکەوت. کە لە ئەرمینیا گەڕایەوە خەلیفە عوسمان بۆی نووسی (معاویە) بۆی نوسیوم ژمارەیەکی زۆری ڕۆم بۆیان هاتون، وا بە باش دەزانم برایانی کوفە بنێری بۆ یارمەتیان) ئەو کاتە وەلید گەیشتبوە (موسڵ)، عوسمان نوویسبیووی: (هەر کە نامە گەیشتە دەستت یەکێکی ئازاو خێرا کە خۆت دەیناسی بە(8–9–10) هەزارەوە بنێرە بۆ یارمەتی ئەو شوێنەی کە نێرراوەکە لێوەی هاتووە) وەلید (8) هەزاری بە (سەلمان کوڕی ڕەبیعە)دا نارد و خۆی لە موسڵەوە گەڕایەوە بۆ کوفە. کە گەیشتە (کوفە) سەعد بە تەعلیقەوە پێی وت: (نازانین دوای ئێمە ژیر بویت ـ یان ئێمە دوای تۆ تێك چووین.) وەلید وتی: ئەی سەعد زویر مەبە. ئەمە موڵکە، هەیە نیوەڕۆ لێی دەخوا، هەیە عیشا لێی دەخوا.) سەعد وتی: (یەعنی کردتان بە مولك!) وەلید گەڕایەوە کوفە و لە جێی (سەعد) پێنج ساڵ والی کوفە بوو، خۆشەویست ترین کەس بوو لای خەڵك. مێژوونووسان قسەی زۆریان هەیە لە سەری و دوژمنان بوختانیان بۆ دەکرد و شکاتیان لێ کرد لای عوسمان. ڕەش و ڕوت خۆشی دەویست و دەست و پێوەند دژی بوون. ئەم پیاوە پێغەمبەر (ص) ناردیە(بنی مصطلق). ئەبوبەکر کردیە والی و مجاهد. عومەر دوو جار کردیەوالی جزیرە. عوسمان کردیە والی کوفە. کە عوسمان شەهید کرا. وەلید عەزل کراو چوو بۆ شاری (رقە) و لەوێ مرد و لەوێ ئەسپەردە کرا. وەلید یەکێك بوو لەو چەند کەسەی کە عوسمان لەسەر دۆشەکی خۆی دای ئەنان.!

جگە خێڵی (ئیاد)، کە کۆچیان کرد بۆ ناو جەرگەی ڕۆمەکان لە سەروی شام. ئەوانی تر زۆریان موسوڵمان بوون هەندێکیان بەبێ بڕوایی مانەوە، بەڵام بێ بڕواو موسوڵمان هەموو چونە ناو سوپای ئیسلام و دورکەوتنەوە لە گاورە خاچ پەرستە ڕۆمەکان. پاشان هەموو خەڵکەکەی کۆکردەوە و لەم قسانەی بۆ کردن: خوا مژدەی پێ داوین کە موڵکی کسرای فارس و هەرقلی ڕۆممان پێبەخشێ و لە بارەمانەوە فەرموویەتی: (ولقد کتبنا فی الزبور من بعد الذکر ان الارض یرثها عبادي الصالحون) پێش شەڕ زۆر لە خەڵکی ناوچەکە موسوڵمان بوون (جزیرە ئاساترین وڵات بوو کە بە ئاشتی و ڕێکەوتن ڕزگار بوو)[146].

(وەلید) نامەی نووسی بۆ (عیاز)ی سەرکردەی کە (خێڵی ئیاد) هەموویان بە خاو و خێزانەوە ڕایان کردوە بۆ ناو ڕۆمەکان. (عیاز) نامەی نووسی بۆ خەلیفە عومەر و ئاگاداری کرد. عومەر نامەیەکی نووسی بۆ (هەرقل)ی پاشای ڕۆم بەم جۆرە: (پێم گەیشتوە کە ناوچەیەك لە خەڵکی عەرەب، ناوچەی ئێمەیان جێ هێشتووە و ڕایان کردووە بۆ لای تۆ. سوێند بە خوا دەیان نێریتەوە بۆ لامان، یان هەرچی گاوری لای من هەیە دەریان دەکەم بۆ لاتان.)

(هەرقل) هیچی بۆ نەکرا ئەوەندە نەبێت کە خێڵی ئیادی دەرکردو ناردیەوە بۆ وولاتی جزیرە. چوار هەزاریان گەڕانەوە ناو خاك وماڵیان و، ئەوانی تر بڵاوبونەوە بە شام دا. ئەم نامەیەی عومەر ئەوەندە توند و حەکیمانە بوو، هەڕەشەیەکی وابوو ئیتر عەرەبەکانی تر نەیان وێرا خاکی موسوڵمانان چۆڵ بکەن و بچنە ناو دوژمن، هەتا خاکی دوژمن نەکەنە بارەگا و بنکە بۆ تۆڵەسەندنەوە، هەتا هەموو عەرەب لەژێر ئاڵاکەیدا کۆبنەوە[147]، بەڵام واقیدی کە لە ئەسڵدا شیعەیە نامەکەی عومەر دەشێوێنێ و عومەر ناشیرین دەکات و ئاوا دەیگۆڕێ (عومەر لە نامەکەی دا نووسیبوی، بیان نێرەوە دەنا هەموو گاورەکانی ناو خاکی خۆم دەکوژم.)[148] عومەر ئەمانی دا بێ بە یەکێك و عەهدو پەیمانی دابێ بیان پارێزێ چۆن دەیان کوژێ." لەبەر ئەوە تەعبیری پێشو ڕاسترە. واقیدی لە هەندێ جێدا زۆرزانانە بۆ ئەوانەی خۆی بیەوێت و مەبەستی بێت دەیشێوێنێ." عومەر (وەلیدی کوڕی عوقبەی کوڕی ئەبی موعیتی ئەمەوی) بەسەر عەرەبەکانەوە و (حەبیب کوڕی مەسلمە)ی بەسەر کوردەکانەوە دانا[149]

(وەلید) ڕازی نەبوو خێڵی (تەغلوب) جگە ئیسلام شتێکی تر وەربگرن. بۆ ئەمە نامەی بۆ عومەر نووسی عومەریش وەڵامی دایەوە: (ئەوانیش هەر لەنیوە دوورگەی عەرەبن جگە ئیسلام هیچی تریان لێ وەرناگیرێ، نابێ گاوریان لێ لە دایك ببێ.)

لەجێیەکی تردا ئاوای دەهێنن. وەلید نامەیەکی تری بۆ عومەر نووسی: (دەڵێی چی ئەوانەی ناوچەکەم بە زۆر بکەم بە موسوڵمان و نەهێڵم بێ بڕوا لەو ناوەدا بمێنێ.)

عومەر وەڵامی دایەوە (ئەوە هەر بۆ نیوە دوورگەی عەرەبە، کە نابێ بێبڕوای تیابێت. دەنا بۆ ئەو ناوچە دوورانە قەیدی نیە.) پاشان عومەر ترسا (وەلید) ستەمیان لێ بکات، بۆیە لای برد و (فوراتی کوڕی حەیانی) و (هیندی کوری عەوجەمەلی) لەسەر جزیرە دانا. موسوڵمانەکانی (بەنی تەغلوب) لەگەڵ هەندێك لە خزمانیا ن کە موسوڵمان نەبوو بوون، وەفدێکیان ڕێك خست بۆ (مەدینە) بۆلای (عومەر)، بۆ شکاتی حاڵی خۆیان، موسوڵمانەکانیان بە عومەریان وت: (ئێمە حەزدەکەین جزیە و سەرانە لەم خزمە گاورانەمان نەسێنن، با ڕانەکەن بۆ لای ڕۆم. لە باتی ئەوە بەناوی سەدەقەوە لێیان وەربگرە، نەك بەناوی (جزیە)وە، گاورەکانیان وتیان: (سوێند

146. قادة فتح العراق والجزيرة ص487، طبري ج3 ص156، ابن اثير ج2 ص205.
147. الفاروق عمر، د. محمد حسنين هيكل، ج1 ص269.
148. فتوح الشام، الواقدي. ج2 ص74.
149. الكامل في التأريخ، ابن اثير، ج2 ص153.

بەخوا ئەگەر بەناوی جزیە لێمانبسێنن، ئەوا دەچینە ناو ڕۆم و خۆمان سەرشۆڕی ناو عەرەبان دەکەین.) عومەر وتی: (خۆتان سەرشۆڕ دەکەن، ئێوە لە میللەتی خۆتان هەڵدەگەڕێنەوە. سوێند بەخوا مادام ئاوان، هەردەبێت بیدەن، چی دەکەن بیکەن. ئەگەر بچنە ناو ڕۆم، ئەوا لە سەرتان دەنووسم.) وتیان: (شتێکمان لێ بسێنە، ناوی مەنێ جزیە.) عومەر وتی: (ئێمە ناوی ئەنێین جزیە، ئێوە چی ناوئەنێن بینێن.) ئیمامی عەلی وتی: (ئەی عومەر خۆ سەعدی کوڕی ئەبی وەقاس بەناوی سەدەقەوە لێی وەرگرتن لە باتی ناوی جزیە؟ عومەر وتی: بەڵێ وابوو. ئەنجا عومەر ڕازی بوو بە سەدەقە وەرگرتن لە باتی جزیە، بەوە گەڕانەوە، پاشان عومەر بۆ ئەوەی چاکەیان لەگەڵ بکات بە زیمە حسێبی نەکردن و جزیەی لێ نەسەندن، سا بەڵکو بگەڕێنەوە، کە ئەوەیان بیست زۆری تریان موسوڵمان بوون[150].

عەرەبەکانی جزیرە خاوەنی سروشتێکی دەروونی تووندو ڕەق بوون، بەردەوام واش بوون، عومەر ترسا پەیوەندی نێوان وەلید و خێڵی تغلب بتەقێتەوە، لەبەرئەوە وەلیدی عەزل کرد بۆ ئەوەی هێمنی و ئاسایش لە ناوچەی جزیرە دا زیاتر بەرپا بێت.[151]

شـــاری نوسێبین

ڕەتڵی سێیەم بە فەرماندەیی (عەبدوڵڵا کوری عوتبان)[152] بوو، بە داوای (عیاز)ی سەرکردە کەوتە ڕێ بەرەو شاری (نوسێبین)، کە لە شار نزیك بوونەوە دەبینن سوپای ڕۆم کە لە هەموو ناوچەکانی ترەوە هەڵ هاتبوون، لەم شارە کۆبونەتەوەو خۆیان قایم کردبوو. (عیاز) داوای کرد چوار دەروازەی شار بگرن، نەهێڵن کەس لێوەی هاتوچۆ بکات، گەمارۆی شاریان توونډ کرد، هەر چوار دەروازەی شار کە ناویان (دەروازەی شاخ) و (دەروازەی بازاڕ) و (دەروازەی سنجار) و (دەروازەی ڕۆم) بوو گرت، بۆ هەر دەروازەیەك تیپێکی سوپای دانا و، هەوڵیان دا بچنە ژوورەوە، بەڵام ڕۆمەکان بە گەرمی بەرگریان کرد، گەمارۆ درێژەی کێشا. (عیاز) سوپایەکی بە فەرماندەی (عەمرو کوڕی سەعدی ئەنساری) نارد بۆ شاری (سنجار) و بە ئاشتی ڕێك کەوتن[153]، هەر لەوێوە سوپایەکی تر بە فەرماندەیی (مالکی ئەشتەری کوڕی حارسی نەخەعی) نارد بۆ شاری (ئامێدی) و (میافارقین). خەڵکی ئامێدی خۆیان دامەزراندبوو، (مالك) وتی با هەموومان بەیەك دەنگی توونډ بڵێین (الله اکبر). خەڵکەکە ڕاچڵەکین و سەریان سوڕما لەو دەنگە، نوێنەریان نارد بۆلای (مالك). (مەرزبانی ئامێدی) کە زانای شار بوو زۆر بە ئاسانی ڕێکەوتن، مالك هەموویانی ڕازی کرد و شاری بۆ جێ هێشتن. هەر لەوێوە ڕویان کردە شارەکانی (نزول)[154] و بە ئاشتی ڕێك کەوتن. پاشان چون بۆ شاری (میافارقین). بەتریاکی شار کە ناوی (نیتوس) بوو، بەڵام واقیدی بە (ئەسلاغوس) ناوی بردووە.[155] کەسێکی نارد بۆ ڕێکەوتن. ناوچەکە بە ئاشتی و بێ شەڕ ئازاد بوو. هەموو سوپاکان گەڕانەوە بۆ(نوسێبین) بۆلای (عیاز)، چەندین مانگ بەردەوام گەمارۆی شاری داوەو خەریکە بێتاقەت

---

150. التأریخ الطبري: الامم والملوك، ج3 ص158.

151. فتوح البلدان، بلاذري ص185.

152. عەبدوڵڵا کوری عوتبانی ئەنساری: بەشداری جەنگی هەڵگەڕاوەکانی کرد (الردە)، چو بۆ عێراق و لە زۆربەی جەنگەکاندا بەشداری کرد، پاشان لەگەڵ (عیاز) بە فەرماندەی ڕەتڵێك نێرا بۆ رزگار کردنی (نسیبین و سنجار) و میافارقین لە جزیرەی باکوری کوردستان و ئەو میللەتەی لە ستەمی ڕۆم رزگار کرد، پاشان عیاز ناردنیەوە (کوفە) و بو بە والی (کوفە)، پاشان سوپایەکی نارد بۆ نەهاوەند. بەفەرماندەی (عەبدوڵڵا و حذیفەی یەمانی) و سەرکەوتن، پاشان ناردی بۆ رزگاری ئەصفەهان و راونانی یەزدگورد و شهررازی حاکمی ئەسفەهانی کوشت پاشان لەگەڵ پاشای (جی) زۆرانی گرت لە خواروی ئەسفەهان، پاشا وتی بە عەبدوڵڵا تۆ پیاوێکی تەواوی با رێکەون بەم جۆرە ناوچەکەی تسلیم کرد (الاصابە ج4 ص97). پاشان عومەر لەگەڵ سوهەیلی هاورێی ناردنی بۆ فەتحی کرمان. (معجم البلدان ج5 ص241).

153. کتاب الفتوح: ابن اعثم، ج1 ص339.

154. (نزول) شارێکە لە نزیك زاخۆ لە پارێزگای دهۆك، ئەو جێگایە لە نزیك شاخی (جودی) کەشتیەکەی نوح لەویا نیشتەوە.

155. فتوح الشام: الواقدي، ج2 ص102

دەبێت، عیاز کۆبوونەوەی بە هەموو فەرماندەکان کرد هەتا چارێك بۆ ئەم شارە بدۆزنەوە، فەرماندەیەك کەلای (سەعد)ەوە هاتبوو لە عێراق، وتی فێڵێك هەیە" ئێمەش شتێکی ئاوامان توش هات وامان کرد، بنێرە لە شارەزوور کە ئێستا بە دەست موسوڵمانانەوەیە، گۆزە پڕبکەن لە خۆڵ، دووپشکی شارەزوری تیٚبکەن، ژمارەیەکی زۆر بهێنن، ئەو گۆزانە بخەنە ناو مەنجەنیق و هەڵیان بدەنە ناو شوراکان، ئەوە چاری ئەم جۆرە کارانەیە، عیاز تیپێکی ئامادە کرد و هەر خێرا ناردنی بۆ شارەزوور، گۆزەیان پەیدا کرد و چەندین باریان لێ بارکردو بە یارمەتی سوپای ئیسلامی ئەو ناوە ڕێکخراو نێرا بۆ هەرێمی جزیرە، کە شەو داهات لە نیوە شەودا و لە خەودا، شار و شوورە و سەنگەر و خەندەق درایە بەر گۆزەی پڕ لە دووپشك، گۆزەکان شکان و دووپشك لە خۆڵەکانەوە بلاٚوەبوونەوە، ئەو شەوە شاری شپرزە کرد، بوو بە قیژوقاو. بۆ سبەینێ خەڵکی شار زۆریان بۆ سوپای ڕۆم هێنا کە بە ئاشتی ڕێك بکەوێت، نوێنەری ڕۆم گەیشتە لای عیاز، بەلاٚم عیاز ڕەدی کردنەوەو وەلاٚمی نەدانەوە، بۆ شەوی داهاتوو هەرچی مابوو لە گۆزەکان هەڵ درا، خەڵکی لە شار هەڵهاتن، ڕۆمەکان بە سەرشۆڕی هاتنە لای عیاز، عیاز هەرچی سەرکردەو فەرماندەی ڕۆم هەبوو جیای کردنەوەو دەستێکی باشی پیاهێنان.! حەقی چەند ساڵەی کوردی لێ کردنەوە، گەلی کوردی لە ژێر چەپۆکیان ڕزگار کرد. پاشان موسوڵمانەکان داوایان کرد هەموو خێزانە ڕۆمەکان، بەزوترین کات خاکی کوردستان و جزیرە جێ بهێڵن و، بچن بەرەو وولاٚتی ڕۆم. بەم جۆرە ئەو ڕۆمە گاورانەیان لە ڕەگ و ڕیشەی خاکی کوردستان دەرهێنا)[156] ئەمە لە مێژووەکەی (ئیبن ئەعسەم کوفی)دا هەبوو، بەلاٚم ئەوانی تر جۆرێکی تر دەگێڕنەوە: هەواڵ گەیشتە خەڵکی نوسێبین کەوا سوپای ئیسلام بەرەو ئەوان لە جموجوڵدایە، خەڵکی ئەو شارە کوردە، کە15 ساڵێك پێش ئەو سوپایە، وەفدیان بە نوێنەری شار ناردووە بۆ مەدینە و لە نزیکەوە بە (محمد) – درودی خوای لەسەر بێ – ئاشنابوون، ئیسلام بوونی خۆیان ڕاگەیاندووە و مژدەیان بۆ شار و ناوچەکەیان هێناوەتەوە [157]. کە سوپای ئیسلام نزیك بۆتەوە، خەڵکی ئەو شارە لە ڕێ و ڕەسمێکیجوان و بەشکۆدا پێشوازیان کردو هاتن بە پیریانەوە و موسوڵمان بوون. پاشای شار (تەریاتس) لەگەڵ زانایان و ماقولاٚنی شار کاریگەری زۆریان هەبوو لە موسوڵمان بوونی خەڵکی شاردا. هەموو کەنیسەکان کرانە مزگەوت. موسوڵمانەکان کاروباریان بۆ (تەریاتس) ڕێکخست و شاریان چۆڵ کرد، خۆیان حوکمی خۆیانیان کرد. (تەریاتس) هەر بە پاشای شار مایەوە، هەتا لە سەردەمی خەلیفەی سێیەم (عوسمانی کوڕی عەفان)دا مرد. بەم جۆرە موسوڵمانەکان تەنها ئیسلام بونیان لەو گەلانە ویستووە و هیچی تر! پاشان سوپای ئیسلام، ڕێکەوت بەرەو (ئامێدی) ژنێك حوکمی دەکردن بەناوی (ماریەم) ئەم ژنە بەخۆی و کەسوکار و ماڵ و مندالیەوە موسوڵمان بوون، زۆر ئاسان شار ئازاد کرا [158]... خەڵکی ئامێدی بە ئاشتی ڕێك کەوتن و موسوڵمان بوون ئەوی مایەوە جزیەیان دا[159]. (ئیبن ئەسیرو شیت خەتتاب) دەڵێن: (عەبدوڵلاٚ کوری عەبدوڵلاٚ کوری عتبان) لە موسڵەوە سەرکەوت و گەیشتە نوسێبین بە ئاشتی چوە شار.[160]

ئەنجـــامی ڕووداوەکـــان

بەلازەری دەڵێ: (عیاز رقە و حەڕان و ڕەها و نوسێبین و میافارقەین و قرقیسیا و دیهاتەکانی فرات و شارەکانی تری بە سوڵح و ڕێکەوتن و ئاشتی ڕزگار کرد.)[161] (لەسەردەمی خەلیفە عومەردا هەمو جزیرە ئازاد

---

[156]. كتاب الفتوح، ابن اعثم، ج1ص361.

[157]. کابانی کوردی، حسن محمود حمه کریم، ل11، 1997.

[158]. فتوح الشام، الواقدي، ج2 ص103.

[159]. هەمان سەرچاوە.

[160]. الكامل في التأريخ، ج2 ص202. قادة فتح العراق والجزيرة: محمود شيت خطاب، ص487.

[161]. فتوح البلدان، بلاذري، ج1 ص207.

بوو بستێکی نەمایەوە.)[162](ول وایریل دیورانت) دەڵێ: (ئیسلام ئاسانترینی ئاینەکانە و رونترینیانە.)[163]، بەم جۆرە هەرێمی جزیرە لە باکوری کوردستان بە ئاشتی رزگار بوو.

کە ئەبوعوبەیدە وردبینی و پاکی و ئازایەتی (عیاز)ی بە دڵدا چوو، داوای لە عومەر کرد لە سەرکردایەتی عێراقی بسێنێتەوە و، بیخاتەسەر سەرکردایەتی شام. عومەر ڕازی بوو. نامەیەکی بۆ عیاز نووسی بەم جۆرە: (سوپاسی خوا دەکەم کە ویلایەتی جزیرە کەوتۆتە دەستی موسوڵمانان. بە گەیشتنی ئەم نامەیە، جێنشینێك بۆ خۆت دابنێ لە جزیرە کە زانا بێت قسەو کردەوەی یەك بێت، بڕوا پێ کراوبێت، پاشان زووبە زوو خۆت بگەیەنەرە شام و بڕۆ و لە جزیرە نەمێنی).

عیاز پێش ئەوەی بڕوات، حسابی خۆی پاکردەوە، (عوتبەی کوری فەرقەدی سەلەمی) لە جێی خۆی داناو، چوار هەزار سەربازی بۆ بەجێ هێشت و ئەوی تری لەگەڵ خۆی برد، دووفەرماندەشی دایە. (حبیب کوری مسلمە)ی بەسەر کوردەکانەوە داناو (وەلید کوڕی عوقبە)ی بەسەر عەرەبەکانەوە دانا – پاشان (سەهل) و (عەبدوڵلا)ی فەرماندەی ناردەوە بۆ کوفە. کاتێك کە (عومەر) سەعدی بانگ کردەوە بۆ مەدینە، سەعد (عەبدوڵلا)ی لەجێی خۆی دانا بە (والی کوفە) و سەرکردەی هەموو هێزەکانی عێراق، عومەریش ڕازی بوو.[163]

(سەهل)یش بە فەرمانێك کرا بە فەرماندەو، لە (کوفەوە)نێررا بۆ (بەسرە) و، لەوێوە نێررا بۆ ڕزگارگردنی کرمان!

هەرێمی جزیرە لە هەموو وولاتەکان ئاسانتر فەتح بوو، چونکە فشاری ئاینی و ئابووری و کۆمەلایەتی ڕۆمەکانیان بەسەرەوە بوو،(کارل بروکلمان) دەڵێ (خەڵکی ئەسڵ و ڕەسەنی ناوچەی جزیرە – کە کوردن – سەرشۆڕی چەوسانەوە وستەم و زۆری کەنیسەی ئەرثوزوکسی بوون)[164] (سیر تۆماس ئەرنۆڵد) دەڵێ: (خەڵکی شارەکان بە تایبەتی سنعەتکار و دەست ڕەنگینەکان و کرێکار و جوتیارەکان، بە گەرمی پێشوازیان لە ئاینی ئیسلام کرد، لەبەر زۆری باج و خەراج و ستەمی فارس و ڕۆم و، قورسی و دەسکاری کراوی ئاینی زەردەشتی ومەسیحی، بەڵام بە ئیسلام ئازاد بوون، یەکسان سەیر دەکران، ئیسلامیان بەلاوە ئاسان بوو وەریان گرت)[165]

مێژوونووسان هەموو باسی ئەوە دەکەن کە کوردستان بە تایبەت هەرێمی جزیرە ئاسانترین وولات بوو بە کەیف و شەوق و زەوقی خۆیان موسوڵمان بوون، سوپای ئیسلام تەنها جەوروستەمی ڕۆمی لەسەر لابردن، ئیتر پڕ بەدڵیخۆیان ئازاد بوون و وەك گوڵ گەشانەوە و لە سایەی ئیسلام دا حەوانەوە.

واقیدی دەڵێ: (عیاز هەرێمی جزیرەی بە ئاشتی گرت.)[166]

یەعقوبی دەڵێت: (جزیرە بە ئاشتی ڕزگار کرا)[167]

بەلازەری دەڵێت: (جزیرە ئاسان ترین وولات بوو کە بە ئاشتی فەتح بوو)[168]

کوردەکانی جزیرە زۆر ژیر دیار بوون، یەکەم: خۆیان لە شەڕەکان هەڵ نە ئەقورتان. دووەم: پێشتر نوێنەریان ناردبوو بۆ مەدینە و لە ئاینی نوێ و پێغەمبەرەکەی حالی بوون و هەواڵیان هێنایەوە. سێهەم: پێشوازیەکی چاکیان لە ئیسلام کرد و وەکو عەرەبەکان بە شەڕو فیتنە ئاژاوەنانەوە وەلامیان نەدایەوە، لە ئیسلام و پیاوەکانی

[162]. الاستعاب في معرفة الاصحاب: ابن عبد ربه، ج3ص1243. فتوح البلدان: ج 1ص179.

[163]. الكامل في التأريخ: ابن اثير، ج3ص3

[164]. تأريخ الشعوب الاسلامية: كارل بروكلمان، ص117

[165]. الدعوة الى الاسلام: سير توماس ارنولد، ص238، ترجمة: حسن ابراهيم حسن

[166]. فتوح الشام: الواقدي. ج2ص87

[167]. تأريخ يعقوبي: احمد بن يعقوب، ج2ص150، نجف1358ه

[168]. فتوح البلدان: احمد بن يحى بلاذري. ج2ص204، قاهرة 1959.

وورد دەبوونەوە، بە عەقڵ باوەڕەکەیانیان وەردەگرت . ول دیورانت دەڵێ: (ئیسلام یەکەم ئاین و سیستەمە مرۆڤ لەنێوان سێ شتدا سەرپشك دەکات: ئیسلام بوون، جزیە دان، شەڕ. ئاینەکانی تر گەلانی فارس و ڕۆم، تەنها بە شەڕ بەرامبەرەکانیان دەترسان و سەرشۆڕیان دەکردن).

بارودۆخی شام دوای ڕووداوەکانی جزیــرە

لەشکرکێشی ناو جزیرە تەواو بوو، بە کەمترین خوێن ڕژان وولاتێکی فراوان ڕزگار کرا، ئازایەتی لێرەدا دەگەڕێتەوە بۆ ئەو گەلەی کە لەو خاکەدا دەژیان بێ زاربوون لە ڕۆمەکان، چاوەڕوانی سوپای ئیسلام بوون کە بێت و ئەو مۆتەکەیان لە کۆڵ بکاتەوە، ئەوا هەمووشت جێبەجێبوو، کۆتایی ڕووداو لە بەختی کوردان بوو، موسوڵمانەکان ناوچەکەیانیان جێ هێشت، ڕۆمەکانیش دەرکران. مایەوە کوردەکان، خۆیان حوکمی خۆیان کرد، مەگەر سەربازگەیەك مابێ بۆ پاراستنیان یان جزیە کۆکردنەوە لەوانەی موسوڵمان نەبوون.

بارودۆخی شام ناتەواو بوو، بە داوای عومەر هیچ جموجۆڵێکیان نەکرد بەرامبەر ڕۆم جگە خۆڕێك خستن، هەموو چاوەڕوانی ڕووداوەکانی ناو جزیرەیان دەکرد کە لە بەرژەوەندی حومس و شام تەواو بوو، جگە لەوەی ڕۆمەکان پاڵپشتێکی گەورەیان لە دەست چوو لە جزیرە.

ئەبو عوبەیدە فەرماندەکانی بۆ چەند جارە کۆکردەوە، پرس وڕا و لێکۆڵینەوەی دورودرێژی پێ کردن، باسی جزیرە کرا، لەو لایەنەوە ئەمین بوون، ئێستە یەکلابوونەتەوە بۆ ڕۆم و ئەو سوپایەی کە لە میسرەوە هێنراوە و لە لێوارەکانی سوریا دابەش بوون .

هەندێکیان وتیان: ڕوداوەکانی جزیرە تەواو بووە و، سوپای عەرەبەکان بڵاوەیان لێ کردوە و خەڵکی قلنسرین پەشیمان بۆنەتەوە و پەیمانیان شکاندووە. خالید وتی: ئەو سوپا زۆرەی کۆمان کردۆتەوە چاك، وایە بجوڵێنرێت، کاتی ئەوەیە تەمێی ئەوانە بکرێت کە پەشیمان بوونەتەوە، (ئەبوعوبەیدە) ڕازی بوو، هەموو سوپایان کۆکردەوە ئەبوعوبەیدە وتارێکی توندی بۆ خوێندنەوە، سوپاکەیان ڕێك خست (خالید) لای ڕاست، (عەباس) لای چەپ (قەعقاع) لە پێشەوە دەڕۆیشت، ئەم سوپایە بەرەو دوو مەبەست کەوتنە ڕێ یەکەم: تەمێکردن و گێڕانەوەی ئەو خێڵانەی پەیمانیان شکاند بوو، دووەم: بەرەو ئەو ڕۆمانەی لە کەشتییەکان دابەزیون و ناوێرن بێنە پێشەوە. خالید لای خۆیەوە دانرا بۆ سەر کوت کردنی هەڵگەڕاوە و ڕاپەڕیوو و پەیمان شکێنەکان.هەندێکیش نێرا بۆ ئەو عەرەبانەی لە جزیرەوە هەڵهاتبوون، ڕایان دەکرد بەرەو ڕۆم، کەشتییەکان لە ئەنتاکیا دابەزیون و لە نگەریان گرتووە، سەرکردایەتی حومس بڕیاری دابوو پێشەکی هەرقل مەشغوڵ بکرێت بە ئاڵوگۆڕی نامە، هەتا ڕوداوەکان درێژە بکێشێ و نەخشەی هەرقل ئاشکرا ببێت و بزانرێت بۆچی هاتووەو، کەی دەست پێ دەکات و ڕوی مەبەستی بەرەو کوێیە. ئەنجا نامەیەکی درێژی بۆ عومەر نووسی کە بڕیار و ڕای خۆی و ئامۆژگاری بنێرێ. عومەر بیری کردەوە لە نامەکەی ئەبوعوبەیدە و پرس وڕای بە سەرکردایەتی ناو مەدینە کرد، بڕیاری دا خۆی بکەوێتە ڕێ. چونکە ئەو نەخشەیەی هەرقل و ئەو سوپا زۆرە، ئەوە دەخوازێت سەرکردایەتی مەدینە خۆی سەرپەرشتی بکات. عومەر دەست بەجێ لە مەدینەوە دەرچوو گەیشتە ناوچەی جابیە. هەردوو بەرەی جەنگی عێراق و شام بەشداری ئەم جموجۆڵەیان کرد هەڵوێست لە خەتەر دەچوو. ئەوەی دەخواست کە سەرکردایەتی گشتی سوپای ئیسلام کە (حەزرەتی عومەر)ە، خۆی لە نزیکەوە سەرپەرشتی بکات، و نەخشەی بەڕێوەبەرێت، عومەر سوپایەکی لەگەڵ خۆی هێنابوو، ناوچەی جابیەی هەڵبژارد بۆ بارەگای سەرکردایەتی خۆی، بڕیاری دەرکرد بۆ هەموو هێزەکانی شام، کە لە خۆئامادەکردن و جوڵانی خێرادابن بەرەو ئەو، ئەبوعوبەیدەش هێشتا لە (حومس) دەر نەچووە و داوای لە هەموو هێزەکانی کرد کە خۆی ناردبوونی دەست بەجێ بگەڕێنەوە بۆ حومس، خالید هەڵگەڕاوەکانی (قلنسرین)ی تەواو کرد و گەڕایەوە حومس. خەڵکی

جزیره ژیانی ئاسایی خۆیان دوور له رۆم و عەرەبە لادەرەکان دەست پێ کردۆتەوە. رۆم هەواڵی پێگەیشت که سوپای ئیسلام له شام کۆبونەتەوە، ئامادەن بۆ جوولان و یارمەتیشیان له عێراقەوە بۆ هاتووە. رۆمەکان دەیان زانی عومەر ناجوڵێ بۆ فەتحی گەورە نەبێت، هەروەکو چۆن پار هات و قودس و فەلەستینی ڕزگار کرد و ڕێکەوتنەکەی مۆر کرد، دەیان زانی نەخشەی عومەر قوڵ و کاریگەرە، هەروا بە ئاسانی نەهاتووە، رۆمەکان بەمە پشتیان شکاو، لەولایەوە نەخشەکەیان هیچ دەرچوو، خۆ ئامادەکردنی عەرەبی جزیرە هەڵوەشایەوە، شۆڕش و ڕاپەڕینی وا له شام ڕوی نەدا، که جێی دڵ خۆشی ڕۆم بێت، ئەوا کەشتیە جەنگیە دەریایەکانی دابەزاندووە و نازانێ بۆ کوێیان بەرێت، چونکه پاڵ پشتیان نیه لەسەر زەوی و، زەوی ئامادەیان نیه تیا ئۆقره بگرن و نەخشەیان پیادە بکەن. لەبەرئەوە هەرقل داوای کرد له سەربازه دابەزیوەکان کۆببنەوەو بچنەوە ناو کەشتیەکانیان. لەولایەشەوە زیرەکی بوو بۆ هەرقل، چونکه دەیزانی ئەوەی که هێناویێتی تیا دەچێ و، بێ پارێزەر دەمێنێتەوە، دوای تیاچونی ئەمانه کەشتی ڕەق و تەق چی لێ بکات، بەم جۆرە نەخشەکەی عومەری فاروق سەرکەوت، هەر بە جوڵەی خالید هەموو خێڵە عەرەبەکانی شام داوای ڕێکەوتنیان کرد، خالیدیش ڕازی کردن و لەگەڵیان ڕێکەوت، هەتا ڕانەکەن و پاڵپشت دروست نەبێ بۆ هەرقل. ڕەوشتی خالید ئاشتی‌یە نەك شەڕ، ئەمەش حەکیمیەکی تری فەرماندەیەکە لەو کاتە گرنگەدا، دەنا ئەمە دووەم جاریان بوو ئەو خێڵانە هەڵگەرێنەوە و پەیمان شکێنی بکەن، پاشان له کۆبونەوەیەکدا بە ماقوڵان و گەورەکانی خێڵەکانی وت: (کەم و زۆرتان لای من گرنگ نیه، ئەگەر ڕاست دەکەن هەر ئێستا چەکەکانتان لابەن و بڵاوەی لێ بکەن و هەر یەکە بچێتەوە ماڵی خۆی.)[169] هەر هەموو بڵاوەیان لێ کرد. پاشان خالید چوو بۆ (قلنسرین) ئەویشی ڕزگار کرد، هەندێ له سوپای رۆم له (قلنسرین) ڕایان کرد بۆ (حەلەب)، خالید چوو بۆ حەلەب و گەمارۆی دان و بە ڕێکەوتن ئەویش تەسلیم بوو، کەچی (ئەبوعوبەیدە) که حەلەبی له خالید وەرگرتبوو، هەر له خۆیەوە چۆڵی کرد، لەسەرئەوە عومەر لۆمەی کرد. رۆمەکان هاتنەوە حەلەب. پاشان خالید و عیاز یەکیان گرت و چونەوە حەلەب و رۆمەکان ڕایان کرد، (ئەبوعبیدە) ڕوی کردە (لازقیە) و بە فێڵێك له قەڵاکان دەریان هێنان و ناوچەکەیان ڕزگارکرد، ئەبوعوبەیدە ڕەتڵێکی نارد بۆ قەڵای (حەدەس) له ئاسیای بچوك بە فەرماندەیی(حەبیب کوڕی مەسلمە)، لەوێشەوە ناردی بۆ (قلنسرین)، لەگەڵیان ڕێکەوت یان جزیە بدەن یان شار چۆڵ بکەن. ئەوانیش شاریان چۆڵ کرد و چون بۆ خاکی رۆم. عومەر له(جبایە) ئاگاداری هەموو ڕوداوەکانە، ناوچەکە بەبێ شەڕ ڕزگار بوو، بەرەی جەنگی زۆر کرایەوە، شاری (ئەنتاکیا) گیرا، پاشان (مەیسەرەی کوڕی مەسروقی عەبەسی) له ئەنتاکیاوە چووە خاکی رۆم. یەکەم کەس بوو ئەو خاکه ببڕێ، له ڕێیەکی تەنگەوە ڕۆیشت، دەبینێ عەرەبەکان ئەوانەی بە ئیسلام ڕازی نەبوون و هەڵهاتوون له عەرەبی (غەسان و تنوغ و ئیاد) له جزیرەوە ڕایان کردووە و دەیانەوێ بگەن بە سوپای رۆم له ئەنتاکیا شکاون و دەگەڕانەوە بەرەو(قوستەنتنیە) پایتەختی رۆم. له پڕێکا (مەیسەرە) پەلاماری دان و زەرەرێکی زۆری لێدان و بڵاوەی پێ کردن.

هەرقل هەروەکو کسرای لێ هات، لەم شار ڕای دەفڕێنن بۆ ئەو شار. یەزدگورد پاشای فارس له (مەدائن)ی پایتەختیەوە ڕایان فڕان بۆ جلولا و خانەقین وحلوان و ڕەی و ئەسفەهان، ئێستا له ئەسفەهانەوە (150) هەزار سەربازی له (نەهاوەند) کۆکردوەتەوە. (هەرقل) پاشای رۆمیش له قودسەوە ڕاویان نا بۆ دیمەشق و حومس حەلەب و ئەنتاکیا و ئێستا بەرەو (قوستەنتنیە)ی پایتەختی له هەڵهاتن دایە. عومەر نایەڵێ له هیچ جێیەك خۆیان ساز بکەنەوە و ئۆقره بگرن.(هەرقل) ئەفسەرێکی خۆی بانگ کرد که تازه له ئەسیری هەڵ هاتبوو پێی وت:

---

169. اشهر مشاهير الاسلام والسياسة: رفيق بەگ العظيم، ص86، المطبعة الهندية، ط4.

- ئەریٚ پیٚم بلٚیٚ ئەمانە چین؟

- سوار چاکن بە رۆژ، عابدو خوا پەرستن بەشەو، ستەم ناکەن لە (زیمە) شتیان ناخۆن بە پارە نەبیٚت. ناچنە ناویان زویریان بکەن بە خۆشی و بە ئاشتی نەبیٚت. بۆ دوژمنەکەیان دەوەستن هەتا دەیان شکیٚنن.

- هەرقل وتی: ئەگەر ڕاست بکەی ئەم جیٚ قاچەی من دەگرن!

دوو مانگی نەبرد ئەو جیٚ قاچەیان گرت و، بەرەو ناوەڕاستی وولاتی رۆم ڕای کرد. لە سەر گردیٚکەوە بە سواری ماینەکەیەوە لای کردەوە و، دەستی بەرزکردەوە و، هاواری کرد: خوا حافیز سوریا خواحافیز، جاریٚ تر ناتان بینینەوە. ئەنجا هەلٚ هات و هەتا قوستەنتنیەی پایتەختی رۆم نەوەستا. هەرقل ذکولٚی کرد لە ڕەشبگیرکردنی خەلٚکی شام و ئامادەکردنیان، تەنانەت فەرماندە و سوپا و سەرکردەکانی شامی ڕیٚك نەخستبوو، کە لە شاریٚکەوە هەلٚ دەهات بۆ شاریٚکی تر، بۆ نەخشە و کۆکردنەوەی هیٚز نەبوو، بەلٚکو یەئس و سەرلیٚشیٚوانی زیاتر پیٚوە دیار بوو، بەلاٚم عومەر بە هیٚزی عیٚراق، جزیرەی تەواو کرد، هەتا سوپای شام ماندو نەکا و سەری لیٚ نەشیٚویٚ و بۆ جەنگی گەورەتر ئامادەی کردبوو، کە جزیرە تەواو بوو، خۆی هات بۆ شام و، داوای کرد لەیەك کاتدا هەرهەموویان لە یەك جیٚگا کۆببنەوە، بە بەر چاو ڕۆشنی نەخشەکەی پیادە کرد.

جاریٚکی تر هەرقل لە کۆبوونەوەیەکی فەرماندەکاندا، پیٚی وتن: ئیٚمە بەم هەموو چەك و تفاق و سەرباز و سەرکردەیەوە، موسولٚمانەکان بەبیٚ چەك و سەرباز و سەرکردەوە، بۆ چی زالٚ دەبن بەسەر ئیٚوەدا.؟ یەکیٚك لە ئەفسەرەکان هەلٚساو وتی:

- دەتوانم بەبیٚ ترس قسە بکەم؟

- فەرموو چیت هەیە بیلٚیٚ.

وتی: ئەوان وەکو ئیٚمە نین، ئەوان هەر کە هیٚرش دەکەن، ئیٚمە ڕادەکەین. بەلاٚم کە ئیٚمە هیٚرش دەکەین ئەوان سەنگەریان چۆلٚ ناکەن. هیچ کەس لەوان نیە، حەز دەکات خۆی پیٚش هاوڕیٚکەی بکوژریٚ. هیچ کەس لە ئیٚمە نیە حەز دەکات هاوڕیٚکەی پیٚش خۆی بکوژریٚ.

شەو بچۆ گویٚ لە خیٚمەکانی ئەوان بگرە، لە زکر و خواپەرستی و قورئان خویٚندندان و دەنگیٚك لە خیٚمەکانیان دیٚت وەك دەنگی کورەی هەنگ وایە. بەلاٚم وەرە سەیری سەربازگە و خیٚمەکانی ئیٚمە بکە لە شەراب خواردن و سەرخۆشی و سەما و یاری بە ئافرەت و ڕابواردندان. تەنها ئا ئەوەیە جیاوازی ئیٚمە و ئەوان.

هەرقل وتی: ئەگەر ڕاست بکەی ئەم جیٚ قاچەی منیش دەگرن!

(عیاز) بە سوپاکەیەوە بە داوای عومەر کەوتە ڕیٚ بەرەو ژوور، چونە ناوچەی (دەرب) کە ڕیٚگایەکە لە نیٚوان (تەرتوس) و (وولاتی رۆم) دا، دۆلٚیٚکی فراوان و تەسکە عیاز یەکەم کەس بوو ئەو دۆلٚەی بری و ڕیٚی کردەوە لە جزیرەوە بۆ وولاتی رۆم و ئەرمینیا پاشان عیاز سەرکەوت بەرەو (بدلیس) و (ئەرمینیا) و (خیلات) لە ناوەڕاستی ئەرمینیا، ئەم ناوچانە هەموو گاور بوون و ڕیٚکەوتنیان مۆرکرد. دوا قۆناغی لەشکرکیٚشی‌یەکەی عیاز (عەین حامز) بوو. پاشان گەڕایەوە شاری (ڕقە)، ماوەیەك مایەوە، پاشان چوو بۆ(حومس)[170] و ماوەیەکی باش لەگەلٚ (ئەبوعوبەیدە) ژیان. کە ئەبوعوبەیدە کاتی مردنی هات (عیاز)ی خستە جیٚی خۆی و عیاز بوو بە (ئەمیری شام). عومەریش ڕازی بوو فەرمووی: (من ئەمیریٚك ناگۆڕم کە ئەبوعوبەیدە دای نابیٚ.) پاشان نامەی بۆ عیاز نوسی: (من ڕازی بووم لەسەر ئەوەی کە ئەبوعوبەیدە کردویٚتی بە والی، کاربکە بەوەی خوا لەسەری فەرز کردووی.)[171] عیاز والی شام بوو، هەتا سالٚی20ی کۆچی640 ی زاین، لە تەمەنی (60) سالٚیدا وەفاتی کرد و

[171]. طبقات الكبرى: ابن سعد البصري الزهري: ج7ص398، بيروت 1376ه.

هەر لە حومس نێژرا. عیاز یەك فلسی لە دوای خۆی جێ نەهێشت.[172] هەرچی دەست دەکەوت لەپێناوی خوادا دەیبەخشی، ئەم سەرکردانە بۆ دەست کەوتنی دنیا جهادیان نەئەکرد، بۆ تالأنی کوردستانیان ڕزگار نەکرد، بەڵکو بە داوای خەلیفە بوو، بۆ لابردنی ستەمی ڕۆم لە سەر میللەتی خێر لەخۆ نەدیوی کورد. ئەم سەرکردەیە بوو باکوری کوردستانی گەورەی ڕزگار کرد، با یەکێك لە نمونە بەرزەکانتان بۆ بگێڕمەوە هەتا بزانن ئەوەی کوردستانی ڕزگار کرد چ پیاوێك بوو. وە بزانن بۆچییە وا کورد بۆ هەزارو چوارسەد ساڵە موسڵمان بوەو لەدڵیدا چەسپیوەو وازی لێناهێنێ لەگەڵ ئەو هەموو فشارەی کە تا ئەمڕۆش لەسەریێتی هەر لەسەر ئایینەکەی سووره!! کە (عیاز) بوو بە والی شام. هەندێ لە خزمەکانی ئەوەیان بە هەل زانی، لە نیوەدورگەی عەرەبەوە کەوتنە ڕێ بۆ شاری (حومس) بەڵکو یارمەتی‌یان بدات. عیاز زۆر بەخۆشی‌یەوە پێشوازی لێکردن، چەند ڕۆژ لای مانەوە باسی پلەو پایە و ئەجری خزمایەتیان بۆ کرد. وتیان خێر بۆ خوێش نەك بۆ دەروێش. باسیان کرد کە لە ڕێگە چەند زەحمەتیان تووش هاتووە هەتا گەیشتونەتە (حومس)و لای ئەم. ئەویش دەستی برد لە ماڵی خۆی یەکی (10) دیناری دانێ، خۆیان (5) کەس بوون، خزمەکان سەریان سوڕما سەیری یەکیان کرد. نەیان وویست و دایانەوە و گلەییان لێ کرد. عیاز پێی وتن: (کوڕانی مامەم سوێند بەخوا دەزانم خزمن و زەحمەتتان بووە و هەقتانە، بەڵام بۆ لای من نەهاتوون، ئەمە پارەی خادمەکەمە ئەوەم لێداوە بە ئێوە، بم بورن بەخوا هیچم نی‌یە. وتیان: (نات بورین چونکە تۆ والی نیوەی شامی، دەبوایە هەر کرێی ڕێگاکەت بداینایە، هەتا پێ‌ی بگەڕێنەوە بۆ ماڵەوە.) وتی: (ئەتانەوێ دزیتان بۆ بکەم لە ماڵی خوا.؟ سویند بێ بەخوا، بە مشار بمبڕنەوە پێم خۆشترە، هەتا خیانەتی یەك فلس بکەم!) وتیان: باشە دەت بورین لەوەی پارەمان بدەیتی، بەڵام تەعینمان بکە بە لێپرسراو و فەرمانبەر، تۆ لێپرسراوی هەموو شامیت. دەتوانی بمان کەیت بە شتێکی باش، ئەوەی خەڵك بۆت دەکات، ئێمەی خزم چاکترو دڵسۆزانەتر بۆت دەکەین، ئەو خێرەی دەچێتە گیرفانی خەڵکی تر، بابێتە گیرفانی خزمەکانی خۆت. خۆ تۆ حاڵی ئێمە چاك دەزانیت چۆنە!) وتی: (من ئێوە دەناسم کە خاوەنی فەزلَ و چاکەن، بەڵام ئەگەر عومەر بزانێ من کەسێکی خزمی خۆم دامەزراندووە، لۆمەم دەکات.)

وتیان: (ئەی چۆن تۆ ئەبوعوبەیدەی بێ پرسی عومەر لە جێی خۆی داینایت کە خزمت بوو، عومەریش پێی ڕازی بوو، تۆش بیکە عومەر ڕازی دەبێت.) وتی: (ئاخر من لای عومەر وەك ئەبوعوبەیدە نیم.) بە توڕەیەوە پشتی تێ کردن و ڕۆیشت.[173]

خولی دەرچوونی ئەفسەر و فەرماندەی سەربازیی

عومەر دەیزانی دەوڵەتی ئیسلام دوژمنی زۆرە. پیاوی گونجاوی دەخستە شوێنی گونجاوو دەگەڕا بە شوێنیان دا، لەبیری ئەوەدا بوو خولێك بکاتەوە بۆ دەرچونی فەرماندەو سەرکردەی سەربازی و بەڕێوەبردن، کاتیش مەجالی نە ئەدا چونکە سنووری فراوان بوو بوو، دوژمنی جۆراوجۆر پەیدا بوو بوو، لە فارس و ڕۆم لە زەردەشتی و گاور و جولەکە، لە بۆچون و باری کۆمەڵایەتی میللەتان. لەبەرئەوە دەیویست هەر لە بەرەی جەنگیەکاندا و هەرلە گەرمەی شەڕەکاندا خولی فێربوون و دەرچوونی کادری سەربازی و ئیداری بکاتەوە. عومەر سەلأحیەتی تەواوی هەبوو لە دانان و لابردنی سەرکردەکاندا بە بچوك و گەورەیانەوە، چونکە ئەو سەرکردەی گشتی هەموو هێزەکان بوو، بۆ هەر جەنگە و سەرکردەیەکی تازە و لیاقەت داری دا ئەنا، کە لەوەو پێش هیچ ممارەسەیەکی سەرکردایەتی نەبووە، بۆ نمونە لە بەرەی جەنگی عێراق دا (موسەننای کوری حارسەی شەیبانی) دانا، لە جەنگی(جسر) دا گۆڕی بە (ئەبی عوبێدی سەقەفی) هەرچەندە (ئەبوعوبێد) ناجح نەبوو! دوای شەهیدبوونی (ئەبوعوبێد) (موسەننا)ی هێنایەوە، دوای شەهیدبوونی (موسەننا) (سەعدی کوڕی ئەبی

[172]. كتاب الفتوح: ابن اعثم الكوفي، ج3ص342.

[173]. صفة الصفوة: الجوزي ابن فرج، ج7ص398.

وەقاس)ی دانا، دوای گرتنی (مەدائن و حەلوان) لای برد و(عبدللەی کوڕی عوتبان)ی کردە سەرکردەی جەنگی عێراق. بۆ هەموو جەنگێك ڕاست وچەپ و ناوەڕاست و پاشەوەی دادەناو یەکێکی دەکردە سەرکردەیان. لە جەنگێکی تردا پێنج کەسی تری دادەنا و نەخشەشی بۆ دادەڕشتن، کەمتر سەرکردەی دووبارە بکردایەتەوە، ئا بەوە هەڵیدەسەنگاندن، نامەی بۆ دەناردن بە بەردەوامی داواشی لێ دەکردن کە بە درێژی باسی شەڕوشوێن و دوژمن و تاکتیکەکانی جەنگی بۆ بکەن. بەو جۆرە خولی فێرکردن و دەرچونی فەرماندە و کادری جەنگی دەکردەوەو زۆر سەرکەوتووبوو، لە جەنگەکانی ئەهوازو کرمان و نەهاوەند و شارەزور و جزیرە و شام و هەرێمەکانی پشتی ئەمانەوە، بەردەوام سەرکردەی تازەی دروست دەکرد، بۆ جەنگی نەهاوەند، کە گەورەترین جەنگی موسوڵمانان بوو، یەکێکی لە گوندێکی دوورو وون دۆزیەوە و کردی بە سەرکردە و، نزیکەی(40) هەزار سەربازی دایە، بەرامبەر (150) هەزار فارس، زۆر ژیرانە سەرکەوت، دوای ئەو جەنگە فارس نەی توانی یەك بگرێتەوە، بۆیە ناونرا (فتح الفتوح).

بۆ لوبنان (معاویەی کوڕی ئەبی سوفیان)، بۆ ئەردەن (شرحبیل کوڕی حەسەنە)، بۆ هەر جێیەك سەرکردەیەکی تازە و بە توانای هەڵدەبژارد. دەوڵەتی ئیسلامی دوژمنی زۆر بوو، هەتا فراوان بێتەوە سەرکردەی تازەی دەوێ، سوپای زۆر دەبێ و دوژمنی نوێی بۆ دروست دەبێ، بۆیە دەبێ کوڕانی ئازایان بۆ دروست بکرێ، هەتا لە کاتی تەنگانەدا پەکی نەکەوێ و لێی نەبڕێت، هەتا کییان و نیشتمان و ئومە و ئایین و بەرژەوەندی ئیسلام و موسوڵمانان بپارێزێ، چونکە دوژمن لە هەر چوارلاوە دەوری داون، بەخیلن و بەو پێشڕەوی و دەستکەوتانە، حاقیدن بەوەی وایان بەسەر هاتووە...!! دەبێ لە خەزێنەیاندا کادر و کەسانی بەهێز و بە توانا و شارەزایان زۆر بێت، چونکە ڕەنگە دوژمنی ناهەموار و، شەڕی خوێناوی و نالەبار و قورسیان بێتە ڕێگە. عومەر بە تەنها ئەو بارەشی گرتبووە ئەستۆی خۆی. بەو جۆرە سەرکردەی نوێی دەخستەوە. یەکێك لە سەرکردایەتی بێ وێنەی عومەر ئەوە بوو ئەو خولەی لە هێمنی شاری مەدینە و مەککەدا نەکردەوە، بەڵکو لە مەیدانی جەنگ دا فێری دەکردن و بە نامە، وانەی تیۆری فێر دەکردن و، بە هێرش و پەلاماری دوژمنی ڕاستەقینە، نەك وەهمی،...
وانە عەمەلیەکانی فێر دەکردن، دواییش دوای نەتیجەی لە خۆیان دەکرد، نەك خۆی تاقیان بکاتەوە! عومەر بەردەوام نامەی بۆ سەرکردەکان دەنارد و، هەمیشە چەندین تەتەری نامەبەر بەڕێوە بوون، نامەبەر و نامەهێنەری بە هەموو ناوچەکاندا بڵاوکردبویەوە. زوو زوو سەرکردەکانی دەگۆڕی و جێگەی بۆ سەرکردەی نوێ دەدۆزیەوە و، خەڵکی تازەی دەخستە جێیان، پێشتر کاری تازەی بۆ لابراوەکە ئامادە کردبوو! ئەم کارانەی عومەر بۆ ئەوە بوو هەتا کادری جەنگی و ئیداری زۆر بن و سەرکردایەتی جەنگەکانی ئایندە بکەن. عومەر تێڕوانینێکی قوڵ و وردی هەبوو لە سروشتی مرۆڤایەتیدا، بۆ تاك و کۆمەڵ و گەلان. چونکە هەر گەلێك سروشتی تایبەتی خۆی هەیە. کە سوپای ئیسلام بەرامبەر ڕۆم وەستا، ڕۆم خاوەن ئایینی ئاسمانین، خاوەنی شارستانی و فەلسەفەن، ئەوان زانایانیان خستەوە بۆ جیهان، وەکو سوقرات و ئەفلاتون و ئەرستۆو هی تر، عومەریش بۆ ئەو بەرە جەنگیە سەرکردەی باش و هێمن و زانا و دامەزراو و بە توانا و ئازای هەڵبژاردەی دادەنا وەك (ئەبوعوبەیدە) ئەمینی ئومەت، (یەزید) شارەزاو پسپۆڕی بەڕێوەبردن و سیاسەت، (عەمری کوڕی عاس) کە بە ناوبانگە بە بلیمەتی عەرەب، (خالید) پاڵەوان و ناوداری جەنگی و گەورەی سەقیف. (معاویە) حەکیم و بە ئارام. بەڵام بۆ فارسەکان کەسانێکی دانابوو کە بەو میللەتانە و ئاین و سروشتی ئەو گەلە ڕۆژهەڵاتیانەی دەخوارد. (سەلمانی فارس) لە جەنگەکانی فارس دا بەشدار بوو، هەتا (مەدائن) گیرا، کە پایتەختی فارسە، ئیتر لە (مەدائن) جێ نشین کراو، بوو بووە حاکمی شاری مەدائن و جێی فەخری فارسەکان. بەری جەنگی ڕۆژهەڵات بەزۆری سەرەك خێڵ و عەشیرەت وماقوڵانی عەرەبی بۆ دەناردن، چونکە خەڵکی فارس و عەجەم بە زۆری عەشایەر بوون و بەیەکیان دەخواردو لەیەك تێدەگەیشت.

حاكمی شاری رەی پێشوازی لە یەزدگورد دەكات

بروكلمان دەگێڕێتەوە، كە یەزدگورد لە حەلوان هەڵكەندرا، بە خۆی و ماڵ و موڵك و خەزێنەو دەست وپێوەند و ماقولانیەوە، بە سواری چوار هەزار ئەسپ و ماین و عەرەبانە، ئەم شار و ئەو شاری دەكرد، هەتا لە شاری (رەی) ئۆقرەی گرت و ویستی تیا بمێنێتەوە، شاری رەی دەكەوێتە باكوری ناوەڕاستی ئێرانەوە، حاكمی شار ناوی (ئابان جازویە) بوو، پێشوازیەكی گەرمی لێ كرد، بەڵام بە ئاشكرا هەستی بە ماندوێتی و بێ قەراری و راڕایی و داڕوخان و شكستی یەزدگورد دەكرد، لە ناو چەوانیدا دەیخوێندەوە. یەزدگورد كە هەڵهاتوە، لەبەردەم دوژمن دا شكاوە و راونراوە و ئێستە پەنای هێناوەتە بەر حاكمێك و میوانە، كەچی پاشای موخلیس حاكمی شاری بانگ كردو داوای باج و خەراجی لێدەكرد.

حاكمی (رەی) زۆری پێ ناخۆش بوو، بە یەزدگوردی وت: تۆ ئەوەی كە هەت بوو، بە نرخ و گران بەها بوو لە ژێر دەستدا بوو، لە ترسان بە جێت هێشتوە، ئەنجا بیانوو بە من دەگری و بە تەمای من بۆت بنێرم! لەگەڵ حاشیەكەی خۆی دا چەند كۆبونەوەیەكی نهێنی كرد، پاشان پەلاماری یەزدگورد دەدەن و مستیلە مۆرەكەی لە پەنجەی دادەكەنن و، چەند راپۆرت و چەك و لیستێكی پێ مۆر دەكەن، لەسەر ئەو شتە بەنرخانەی كە بە یەزدگورد بوو. ئەنجا بەرەڵای دەكەن. یەزدگورد هەستی بە هیچی و داڕوخانی خۆی كرد، زۆر بە مەئیوسی شاری (رەی) بەجێهێشت و چوو بۆ شاری ئەسفەهان.[174]

[174]. تأريخ الشعوب الاسلامية: بروكلمان. ص104، دارالعلم 1997.